

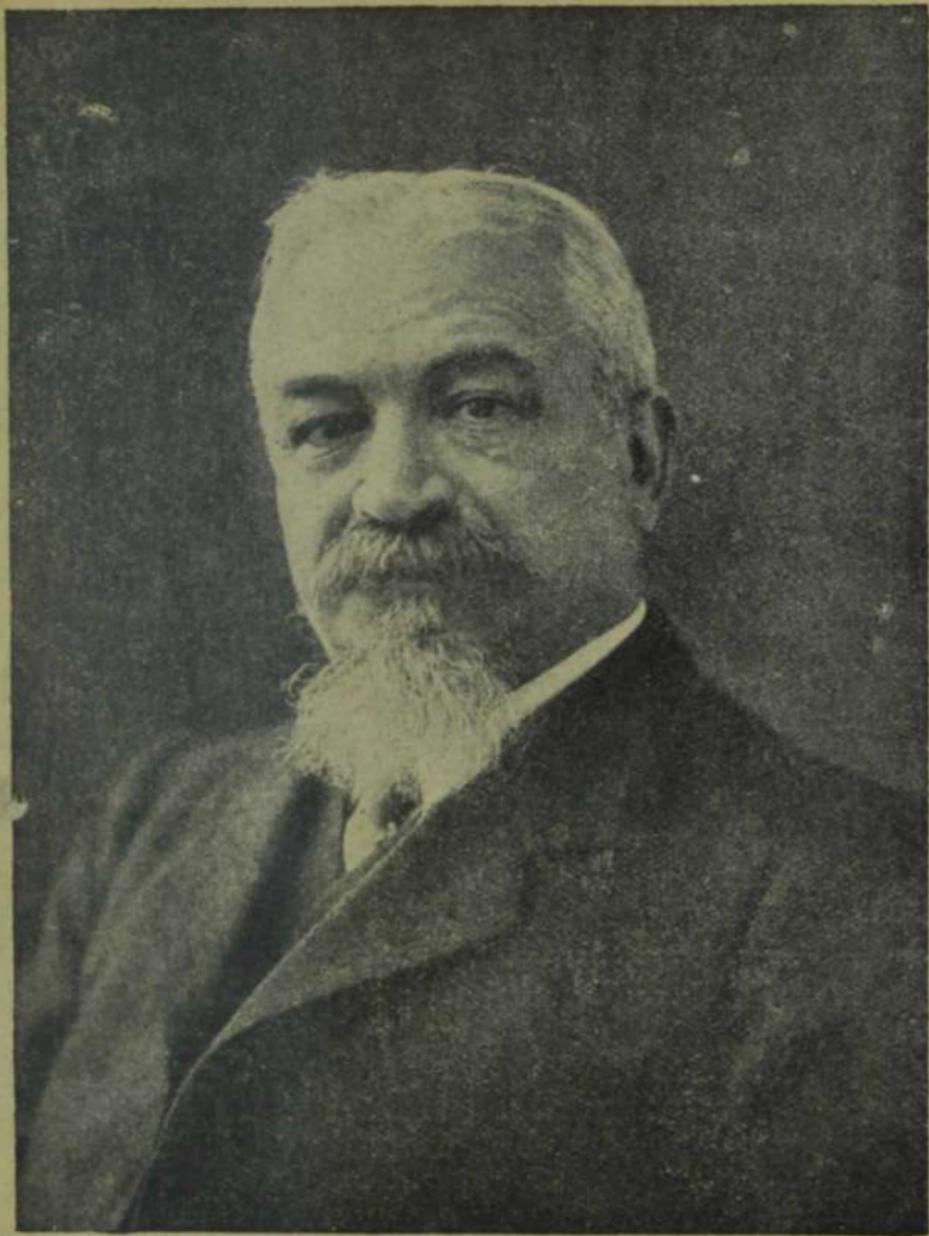
ПРОФ. С. С. БОБЧЕВЪ

ЕЛЕНА
И
ЕЛЕНСКО ПРЕЗЪ ВРЕМЕ НА
ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

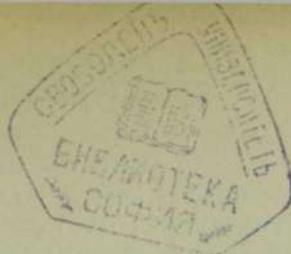
Отдѣленъ отпечатъкъ отъ Еленски сборникъ, кн. II, 1937 г.

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА „ХУДОЖНИКЪ“
1937

Проф. С. С. Бсбчевъ

Еленско презъ време на турското владичество

(Историко-правни и културни бележки)

I. Основание, заселване и название на Елена

Положително не може да се говори нито за времето, нито за условията, при които е основана Елена. Сжщо — и за названието. Достовърни исторически данни за това липсватъ.

Иречекъ загатва, че е възможно, чорбаджиитѣ въ Елена да произхождатъ отъ малкитѣ старобългарски, а именно търновски боляри. Отъ това поменаване нѣкои вадятъ заключение, че Елена трѣбва да е основана веднага следъ падането на Търновското царство и че Горни и Долни Болерци не сж нищо друго освенъ колонисти боляри дошли отъ Търново.¹⁾ Това предположение не може да се обоснове исторически. То си остава като предположение и предание.

Има други разказъ, че градецътъ Елена е основанъ порано отъ падането на Търново, а именно въ Царь-Асеново време, отъ съпругата му царица Елена. Това предава Раковски²⁾, като посочва думитѣ на Младенъ войвода, родомъ отъ Елена: „Света царица го съзидала и именемъ своемъ го назовала“.

Друго предание разказва, че старата черква св. Никола нѣкога била осветена въ деня на св. царь Константинъ и царица Елена и затова нарекли селището съ днешното му име.

Пакъ предание: градътъ добилъ името си отъ названието на горския еленъ (рогачъ). Въ гористата околностъ на Елена имало много елѣни, които сж слазали на водопой въ малката еленска рекичка, съставена отъ околнитѣ долчета. Прочее, елѣнътъ далъ своето название на селището.

Сжщо така е само едно предположение мнението, изказано отъ П. Р. Славейковъ, че названието си Елена дължи

¹⁾ Иречекъ, *Исторія болгаръ*. Одеско издание: — Никола Станевъ (България подъ иго, 1393—1878) потвърждава предположението на Иречекъ по предание. Той казва, че дѣдитѣ на Горни Болерци дошли отъ Търново, заселили се тукъ, построили си здрави кжши, единъ кладенецъ и едно кладенче. Съ преселницитѣ дошли единъ свещеникъ и двама калугери. Следъ време тѣ се преселили въ Елена и другаде.

²⁾ Горски пжтникъ, стр. 93.

на дървото ела. Таквизъ ели, наистина ще е имало твърде много въ мѣстността, гдето е сега селището. Елата е била сечена, за да служи за постройка на първитѣ хижи (колибки) или кжщи, каквито се посочватъ и до день днешенъ. Особено таквизъ е имало около махалата Еловска, както се нарича и сега една отъ главнитѣ улици — махали въ Елена.

Най-разпространенъ и подчертаванъ е разказътъ, облѣченъ въ красива романтична форма за това, че Елена е заселена отъ близкитѣ роднини на злочеститѣ младоженци, изклани тука отъ разбойническа чета. Момъкътъ Самуилъ билъ отъ Твърдица, момата отъ Капиново. Твърдишкитѣ сватове повели момата отъ Капиново презъ непроходимитѣ пжтеки на днешно Еленско, отивайки презъ балкана за село Твърдица, което е на другата страна на Стара-планина. Трагичното събитие извикало участието на роднинитѣ отъ една и друга страна, които сж решили да дойдатъ тукъ, за да поменаватъ покойнитѣ и да преливатъ тѣхнитѣ гробове. И до сега посочватъ гроба на Самуила накрай градеца по пжтя къмъ Твърдица. И до сега на това мѣсто, наричано Самуилецъ, стои забита плоча съ изображение на кръстъ и на четири ангела, а при изображението е написано Вознесение Христово α ω : 1810. На Самуилецъ се събираха въ годинитѣ на турското владичество и по-късно гражданитѣ, особено отъ Кисьовската махала, като най-близка, за да ознаменуватъ на Възнесение паметътъ на Самуила. Елена била паднала на мѣстото при политѣ на Кършова-баиръ, близо до Конашкия мостъ.

Марко Дичевъ въ „Градиво за историята на градъ Елена“ приема тълкуването на Иречека и като съпоставя нѣкои исторически данни за основаването на Елена намѣрва невѣрно казването, че Елена е основана отъ жители преселени отъ Златица 1443 г. въ време на войнитѣ на кралъ Владислава III Варненчикъ и Трансилванския войвода Янъ Хуниядъ. Тогазъ златичани, които били посрещнали християнскитѣ войски като освободители, за да се спасятъ отъ турци и еничари, избѣгали въ еленския и котленски Балканъ. Обаче Дичевъ твърди, че това заселване на Златичани е станало педесетъ години следъ основаването на Елена, което той пресмѣта да е станало около 1393., дата на падането на Търново. За доказателство на златишкото преселване се сочи, между друго, носията на еленчани и колибаритѣ сравнена съ златишко-пирдопската носия — потури, салтамарка, антерия, поясъ, черъ калпакъ и обуца и „опинци съ бѣли навуца“. Златичани заварили тука вече построената черква св. Никола и нѣкои малки кжщички около нея. Стопанитѣ на тѣзи кжщички — колибари, — които идвали тука по празниците да се черкуватъ, следъ заселването на златичани, се пренесли тукъ на постоянно мѣстожителство.

Авторът вади от туй заключение, че Елена е изникнала след падането на Търново, 1393, както твърди Иречекъ, а златичани идватъ сведъ 50 години (1443). Прочее, не могатъ злттичани да се сматрятъ за основатели на Елена¹⁾.

М. Дичевъ изнася, че въ Еленско има предание, какво дѣдитѣ имъ сж дошли отъ шоплука. Между друго той привежда и характерното различие въ говора на колибаритѣ отъ Еленско и на селянитѣ отъ Бебрево, Костель, Стара рѣка, Кипилово, Златица, Златарица, Миндя. Въ последнитѣ села населението изговаря окончанието на глаголитѣ отъ второ спрежение твърдо: варвж, спж, търпж, мислж, докато въ Еленско казватъ: вървиж, спиж, търпиж, мислиж. Еленчанинътъ смегчава въ края на думитѣ не само съгласнитѣ д, т, л, м, а и всички съгласни, особено на сжществителнитѣ имена отъ мъжки родъ: калпакъ куминъ, сапунъ и въ много случаи измѣнятъ т въ к: овцека, козика, кокошкика, бакю, текю вм. овцетѣ, козитѣ, кокошкитѣ, батю, тетю (татю), а звукътъ д, мѣнятъ на г: гядо вмѣсто дядо²⁾.

Всички тѣзи предположения и легендарни разкази, както за названието на Елена, тѣй и за заселването ѝ, си оставатъ само предположения и легенди. Това което може да се приеме за положително е, че Елена не е сжществувала по-рано отъ появяването на турцитѣ и завоеванието на България. Тя е селище отъ по-късенъ произходъ. И най-вѣроятно е овчари, дошли нѣкъде отъ западна България, които навѣрно сж прекарвали презъ балканскитѣ устия своята жива стока за къмъ Тракия — презъ Твърдишкия балканъ или Стара рѣка, и сж отивали къмъ Одринъ и Цариградъ, тукъ сж намѣрили за удобно да направятъ една спирка за почивка и, като намѣрили, че е удобно мѣстото за паша въ тѣзи дѣвствени поляни между планината, спрѣли се нѣкои отъ тѣхъ и за постоянно живѣне въ разни мѣстности на туй предпланинско живописно землище. По този начинъ сж се основали първитѣ полугари — кошари за овце — разхвърляни на разни мѣста около сегашното градче Елена.

Навѣрно най-напредъ на мѣстото, гдето е сега Елена, се е построила нѣкаква сградица — черкова — мѣстността „Кръстъ“ напомня за това. Около тази сградица, която е привличала жителитѣ на околнитѣ полугари на светъ день — празникъ — да се черкуватъ, е възникналъ сборъ, панаиръ — мѣничъкъ търгъ (пазаръ), съ стока — нѣкои необходими предмети въ живота. Купцитѣ, които сж донасяли тука временно тази стока, по-късно сж си построили сжщо така малки колиби (хижи) за подслонъ и защита. Тѣй почнато заселването се развивало и засилвало постепенно; елен-

¹⁾ Градиво, 25 и след.

²⁾ Ibidem 27.

ското селище порасло и продължавало да има най-близки и непосредни общувания съ скотовъдческитѣ и полугарски малки колиби. По този начинъ се създаватъ и еленскитѣ по-голъми нолиби, нѣкои много близко, нѣкои по-далече, отъ централното селище Елена. По този начинъ се явява и картината на първобитното Еленско или Еленска околия, която постепенно се разширява отъ нови заселвания, както срѣдището Елена се разширява отъ постоянни заселвания, идващи главно отъ малкитѣ колибарски селища.

И така, много еленски челяди сж заселени тука или отъ околнитѣ колиби, или отсетне отъ по-далечни мѣста, каквито сж били Капиново, Трѣвна, Габрово, Котелъ и пр.

Божиятъ храмъ — малката черквица въ главното еленско селище — а такава е имало винаги въ единъ или въ другъ видъ — този Божи храмъ е билъ притегателниятъ центъръ, който събиралъ на сборъ околнитѣ малки селища. Черковната, така да се каже, задружностъ е свързвала въ едно цѣло, като въ една задруга, населението отъ околнитѣ колиби. Тѣ съставили една голѣма черковна и поселищна община съ центъръ Елена. Години наредъ колибитѣ се черкували въ Елена и само въ най-ново време тѣ се освобождаватъ отъ тази черковна и сборна зависимостъ, като почватъ да си строятъ сами черковни храмове — нѣщо, което е ставало отъ края на половината на мин. столѣтие. Доказателства за това има въ ферманитѣ, изисквани и добивани отъ малкитѣ и голѣми Еленски колиби, за да си построятъ сами черковни храмове.

II. Еленска земя (територия)

Градецътъ Елена, сега околийски градъ, доколкото се помни, е билъ винаги презъ време на турското владичество, срѣдище на околия, ако и да се е наричалъ Елена кариеси. Тя е влизала първоначално въ Никополската областъ, Неболи или Нигеболи ливасж, Търновски вакѣфъ. Това се вижда по единъ изриченъ начинъ отъ Ходутнамето на Елена, Капиново и Златица отъ 1841 г. Това Ходутнаме се печата тука въ края, като прибавка къмъ този трудъ.

Никополска областъ се разбира Никополъ при Търново. Известно време, Видинъ е станалъ ливалѣкъ, областъ на главенъ управителъ — паша (войвода). Въ това време Елена е била въ окръга и подъ управлението на Търново, а Търново е било въ зависимостъ отъ Видинъ.

Самиятъ градецъ Елена се намѣрва на 36 клм. юго-източно отъ Търново. Разположенъ е въ една долина подъ южнитѣ поли на едно високо, находяще се на северъ, Чуканско бърдо, гдето се намѣрватъ колибитѣ или селцата Горни и Долни Чукани. Еленската долина изгледва успоредна

съ Стара-планина. На северо-западъ отъ Клитчаровото бърдо и въ неговитѣ южни поли сж разположени Горни Болерци и Долни Геновци; на западъ е Гергьовъ рѣтъ, отъ гдето минава шосето за Търново; на юго-западъ е Янакевъ рѣтъ и Самуилецъ, презъ които минава шосето за Твърдища (южна България). На югъ е Калето — конусообразна плоскостъ, задъ която се вижда Шейтанската усойна, Малката Чукара, по-далечъ, — Острецъ, Елаковъ, произнасяно Илаковъ рѣтъ и Симаново. Между Острецъ и Елаковъ рѣтъ въ далечината се зарва върха на Твърдишкия балканъ, гордата — Чумерна.

Презъ самата Елена минаватъ 4 рѣкички, които дѣлятъ градеца на 4 главни махали: 1. Еловска — по Попова рѣка; 2. Кметска — надлъжъ Еленската рѣка, на лѣво отъ нея; 3. Михалювска, разположена срещу Кметската, по течението на Еленска рѣка. Кметската е на лѣвия брѣгъ, Михалювската на дѣсния; 4. Кисьовска — разположена по течението на Балювска рѣка. Кисьовската махла се нарича още и „Горенъ край“, както названието „Доленъ край“ се дава на продължението на Михалювската махала, на изтокъ къмъ Голѣмата рѣка, по пжтя за Марянь, респ. Беброво.

Еленската рѣка е малка. Въ нея се вливатъ рѣкичкитѣ Балюва, Казашка и Сълбишка. Еленската рѣка се събира съ Иванкова рѣка при с. Разпоповци, гдето се нарича Разпоповска, или „Голѣмата рѣка“, която пъкъ нататкъ тече къмъ Златарица, носи названието Златаришка рѣка. Тя се влива, най-после, въ Янтра.

Въ еленска територия, или въ Еленско, отъ непомнени времена сж разположени така нареченитѣ Еленски колиби, познати въ турско време подъ името „махали“. Въ своя широкъ топракъ¹⁾ Еленско се е простирало до землищата Златаришко, Бебровско, Фидовско (Фида-бей, сега — село Мариино), Капиновско и Миндевско. Тѣй като Еленско не е имало достатъчно земи за обработване, жителитѣ отъ града и отъ колибитѣ сж купували имущества въ топрака на току-що поменатитѣ села и тѣ сж имали тамъ лозя, ниви, ливади и пр. Лозята на еленчани въ топрака на Фидовско, Миндя и Кара-урманъ сж влазани, като паракендета²⁾ Еленчани сж построявали тамъ свои колиби, нѣкои отъ които съ доста солидни къщи, въ които сж прекарвали презъ време на виноберма, (гроздоберъ), ко панъ, вързване и пр.

Отъ Елена къмъ Търново се отива по пжтя презъ тѣй наречения Горенъ боазъ (устие, проломъ, дефилé). Този

¹⁾ Топракъ, турска дума, има двойко значение: 1. Землище, имотъ отъ доходни земи, ниви и др. и 2. Земя, прѣстъ.

²⁾ Паракенде, мн. ч. паракендета се казва за недв. имотъ въ землището на друга, отдалечена община. Напр. имотитѣ на еленчани въ Миндя сж паракенде.

пътъ е станалъ коларски въ по-късно време. Други пътъ води отъ Елена къмъ Златарица и Горна-Орѣховица презъ Долния боазъ, който пътъ сега е по-добре уреденъ отъ Горнобоазкия, водещъ за Търново. Благодарение на автомобилното съобщение, отъ Горно-Орѣховица до Елена презъ Лѣсковецъ — Миндя, или Златарица, и Долния боазъ се стига за часъ — часъ и половина.

Освенъ тѣзи пътища отъ Елена презъ Стара-планина има нѣколко пътища и пътеки, отъ които най-важенъ е Твърдишкия пътъ — води за Нова-Загора; сжщо Хаинбоазкия; Демиркапийския води за Сливенъ и Котленския — за Котелъ.

Самата Елена се намира на 300 метра в. Околността е надарена съ богата дива растителность. Най-високиятъ връхъ на югъ е Чумерна на 1535 м.

Отдавна още е билъ привързанъ къмъ Еленско Тузлукътъ, както е и сега, заедно съ Беброво и новото селище Константинъ, основано току следъ Освободителната война и наречено на името на руския гвард. офицеръ полк., по-сетне ген., Константинъ А. Рудановски. Беброво, обаче, като важенъ географски и стратегически пунктъ на пътя отъ Търново за Стара-рѣка и Сливенъ, винаги е било въ привилегированъ административно положение. Въ Худутнамето на Елена за Беброво се казва, че е „дервентъ“. Може да се предполага, че жителитѣ му сж били надарени съ нѣкакви привилегии, като дервентчии, т. е. стражници, или пазачи, на клисурата, която води отъ Беброво презъ Ставрекъ¹⁾, Стара рѣка за Котелъ и Сливенъ.

Елена, като срѣдище на околнитѣ селища — селца, колиби и махали, винаги е живѣла единъ общъ и солидаренъ съ тѣхъ животъ. Тѣ сж влизали въ нейния териториаленъ съставъ, въ нейния топракъ (земя или територия), както това става явно отъ поменатото вече Худутнаме.

Тѣзи колиби сж основали, създали и развивали Елена и никакъ не — Елена колибитѣ. Колкото да е парадоксъ, но исторически, етнографски, географски и др. данни идатъ да ни увѣрятъ, че колибитѣ не сж се откъсвали отъ Елена и сж съставяли нейната територия, нейната земя; Елена е зачената отъ тѣхъ и се е развивала много бавно и много слабо. Много отъ еленскитѣ колиби въ продължение на вѣкове сж изпращали въ Елена на заселване своитѣ първи хора, които сж ставали еленски граждани, безъ да се откъснатъ най-напредъ отъ своитѣ първоначални изходни селища. И до сега се посочватъ челяди на еленчани, които сж дошли въ Елена отъ Дрѣнъта, Тодювци, Руховци, Багалиовци, попъ Бобчевци и пр. и пр.

¹⁾ Произнася се и Стеврекъ.

Както се каза по-горе, еленското землище скоро се е оказало съвсемъ тѣсно и неудовлетворяваще поминъчнитѣ и културни нужди на Елена и на привързанитѣ къмъ нея колиби. Това еленско население е вършило проникване въ околнитѣ топраци (землища) като е подирило въ тѣхъ, каза се по-горе, земи за разработване, лозя и пр.

Следъ Освобождението въ Еленска околия сж влазjali следнитѣ групи села или колиби, обозначаваани като общини: 1. Бебровска селска, 2. Блъсковска селска, 3. Буйновска, 4. Доспатлийска, 5. Драгийска, 6. Дрѣнтска, 7. Еленска градска, 8. Златаришка селска, 9. Капиновска, 10. Кипиловска, 11, Константинска. 12. Костелска, 13. Лазарска (колиби Лазарци), 14. Марянска, 15. Мийковска, 16. Миндювска (с. Миндя), 17. Палишка (колиби Палици), 18. Разпоповска, 19. Руховска, 20. Синджирлийска, 21. Срѣдньо-колибарска селска, 22. Старорѣшка селска, 23. Ставрешка, 24. Тодювска, 25. Туркоклийска, 26. Чаталъ-дерелийска, 27. Шилковска и 28. Яковска селска.

Съставътъ на тѣзи общини въ разни времена се е измѣнявалъ, защото отъ тѣхъ сж се отнемали и премѣствали въ друга община нѣкои отъ колибитѣ или мѣстноститѣ, които имъ сж принадлежали.

Въ особено приложение въ края се печата подробна статистика на тѣзи общини, съставляващи еленската околия, а сжщо така сж включени и бележки, както за жителитѣ, тѣй сжщо за сградитѣ и за нѣкои измѣнения въ разни времена.

III. Население

A. Най-раннитѣ жители на Елена и околнитѣ колиби

Въ най-ранно време населението на Еленско е било съвсемъ малочисленно, разхвърляно въ разни колиби около-връстъ на близки и далечни пространства отъ днешния градецъ. И това население се е занимавало, на първо мѣсто и предимно, съ скотовѣдство и земледѣлие. Нуждата, както навсѣкжде, е извикала и появяването на занаятчи, като класъ, за който дума ще бжде по-сетне.

Черковната сграда и сборътъ (търгъ, пазаръ), който е ставалъ по случай на нѣкой празникъ, скоро привлѣкли нѣкои отъ околното население и ги подбудили да си издигнатъ на първо време малки хижи а по-късно и по-голѣми, така че хората отъ полигаритѣ — колибаритѣ, съставяли ядката на първото население въ Елена. То се развивало постепенно, съ прииждане и заселване на нови жители отъ разни мѣста: споредъ нѣкои, както се помена, отъ Златица, Търново, Трѣвна, Габрово и пр.

Споредъ Салнамето (календарь) отъ 1290 г. (1873), печатано въ Русчукъ, въ време на управлението на Мидхатъ паша, като дунавски валя, ние срѣщаме следнитѣ данни за еленското население.

Елена. Кжщи 360, нофузи: българи 934, виргия 21023 гроша, Харачъ 20159, ошуръ 13420, добитъкъ всичко 678, отъ които 19 свине, 29 магарета, кози хичъ, 274 овце, коне: кобили 27, бинеци (коне за яздене) 2, волове: сагмалъ 192 а впрегатни 32; биволь: сагмалъ 7, впрегатни 76 глави. А въ Еленска околия мюдюръ (мюдюрлукъ) въ туй време сж влязали, между други общинитѣ: Марянъ на 7 часа южно отъ Търново; кжщи 360, нофузи 934, виргия 8610, харачъ 6059, ошуръ 12707, добитъкъ 745; Мийковци и пр.

А ето що пише за Елена въ 1835 г. архим. Неофитъ Хилендарски въ своята география, печатана въ Крагуевацъ:

„Елена, село велико съ две черкви и славинобългарско добропорядъчно училище — грънчерски фабрики, между бърдищата мѣсторазположение, презъ което тече и рѣка. На тия висшеречени села (Габрово, Дрѣново, Елена и Трѣвна) главно мѣстни производъ (максулъ) е коприната и вситѣ сж все българи родомъ жителитѣ — иматъ околни и само български села, именуеми колиби, които употрѣбаватъ скотопитателства и нѣколко търговини“.

Б. Етнически съставъ на населението

Въ Елена и въ околнитѣ колиби живѣятъ изключително българи. Никога тукъ не е имало заселени на постоянно жителство турци. Единствениятъ турчинъ е билъ субаштъ, който вѣроятно, доколкото поне се помни въ действителность, не е идвалъ съ харема си, а самъ. Около субаша е имало нѣколко сеймени (стражари), обикновено бошнаци или помаци. Въ по-късно време при субаша се командирова единъ кятипинъ — писаръ, който въ мое време бѣше назначаванъ и за учитель на турски езикъ за желающитѣ.

Никакъвъ гъркъ, еврейнъ или арменецъ не се е заселвалъ въ Елена.

Малобройнитѣ цигани — двадесетина кжщи — сж православни. Тѣ говорятъ чистъ български езикъ, пѣятъ български старонародни пѣсни, занимаватъ се съ ковачество, налбантлъкъ, касапство, кирханджилкъ (тухларство), чалгаджилкъ (отъ чалгаджия, свирачъ, свирджия), свирятъ по свадбитѣ и на други веселби (инструменти: цигулка, кларне, сантуръ, тамбура, тжпанъ). Тѣ сж веселъ, миренъ и полезенъ элементъ, както впрочемъ подобни православни български цигани живѣятъ и работятъ въ много малки и го-

лѣми градчета въ България — Самоковъ,¹⁾ Копривщица, Тръвна, Свищовъ, Сливенъ, Казанлъкъ и др.

Между българи и цигани въ старо време не е било възможно да стане сродяване: нито циганинътъ е могълъ да вземе българка, нито българинътъ е смѣялъ да се ожени за циганка. Обаче между тѣзи два елемента винаги е имало едно добро живуване. Въ последно време не е изключено и сродяването между българи и цигани.²⁾

За ново време ние имаме следнитѣ числа за населението на градеца.

Споредъ официалнитѣ преброявания на населението въ градеца Елена получаватъ се следнитѣ данни:

год. пребр.	число население	българи	турци	цигани
1880	3302	3167	112	—
1887	3005	2950	39	—
1892	2771	2497	7	260
1900	3137	30 2	24	34
1905	3151	3069	4	68
1910	2785	2666	7	94
1920	2662	2655	2	—
1926	2725	—	—	—

Отъ тази статистика изляза първо, че населението въ Елена е расло, напротивъ, че то повече или по-малко е намалявало. Известно време малкото войска, която е квартирвала тамъ, е влияела много върху броя на населението презъ известно време.

Не отговаря на действителността показаното въ статистиката неравномѣрно по години число турци. Казахме, че турци въ Елена не е имало. Посочването на турци въ статистиката вѣроятно е по едно недоразумение. Такива сж посочени нѣкои случайно намѣрили се тукъ Тузлучане, дошли въ 1880 и 1887 год., както, впрочемъ, и малкия брой турци, посочени въ другитѣ години.

Проф. Иширковъ въ своята статия „Градъ Елена. Поселищно-географски чертици“ (кн. I на Еленски сборникъ), справедливо разсждава, че ако за 1880 г. е даденъ го-

¹⁾ Въ Самоковъ има около 200 д. цигани, мохамедани, около 150 християни. Както узнавамъ по едно разпитване, еднитѣ и другитѣ обитаватъ една махала, живѣятъ въ съгласие, помежду си приказватъ по цигански, а обикновено сега вече приказватъ по български. Мюсюлманитѣ не се женятъ за християни. Отъ известно време българи зематъ циганки.

²⁾ Интересни бележки за циганитѣ се срѣщатъ у Иречекъ, Княжество България. Ч. I. Бълг. държава на стр. 105 и след. Споредъ неговитѣ издирвания циганитѣ на Балкана сж дошли отъ Индия въ 14 стол. и напразно нѣкои свързватъ тѣхното произхождение съ Египетъ, при все че названието имъ гюпци, кѣпти, гипти и др. е послужило за това предположение.

лѣмъ брой за турци — 112 души — тогазъ не сж отбелязани циганитѣ и, напротивъ, когато е показанъ голѣмъ брой цигани — 260 души за 1892 год., забелязани сж само 7 турци. Така човѣкъ би помислилъ, че въ Елена е имало цигани мохамедани, които сж били броени веднажъ за турци, другъ пжъ за цигани. Подобно нѣщо, обаче, не отговаря никакъ на действителността. Нито турци, нито цигани мохамедани е имало въ Елена.

Старата еленска носия лека-полека изчезва и особено у женитѣ се замѣнява съ гражданско, така да се рече, облѣкло.

Преди Освобождението въ Елена идваха много турци отъ Тузлука, населенъ съ турци, на пазаря, на който тѣ си пазаруваха всички домашни потрѣби, дрехи и пр., а тѣ продаваха особено плодове, храни и пр. Тузлукътъ е важно и интересно краище отъ Еленско.

Къмъ Тузлука се приписва Златарица, най-голѣмото село въ сегашна Еленска околия, което показва бързо разрастване на населението: отъ 2298 въ 1880 год. то е станало 5116 — въ 1926 г.

Къмъ Тузлука спадатъ сжщо селата Константинъ, бивше Ахметли, Стара-рѣка, Костелъ, Кесарево и Кипилово. Турцитѣ сж вече изселени отъ тѣзи села и сега тѣ сж само български. Константинъ — 1427 жители, Стара-рѣка — 1071, Кипилово — 1730. Тузлукътъ се простира на изтокъ далечъ до Котелъ и Османъ-пазарско.

Тузлукътъ, вижда се, е билъ нѣкога чисто българска мѣстность съ многобройни манастири и черкви. При завоеванията на България турцитѣ счели за необходимо да потурчатъ Тузлука по национални, политически и стратегически съображения, както направили и съ Дели-ормана. Тѣ преселили въ тази мѣстность турци отъ Анадола, обстоятелство, което се доказва и отъ самия езикъ на тузлучани и дели-орманци.

Названието Тозлукъ или Тузлукъ е послужило за много догадки: П. Кисимовъ се старае да докаже, че то иде отъ тукъ (соль), понеже тука имало солни рудници, които впрочемъ той напраздно дори, безъ да ги намѣри¹⁾; други мислятъ, че Тозлука иде отъ тозъ (прахъ, пепель), понеже следъ завоеванието тази мѣстность била обърната на прахъ и пепель.

В. Занаяти и социаленъ съставъ на населението

Населението въ Еленско е състояло, разгледвано по занаяти, отъ: скотовѣдци, земледѣлци, лозари, занаятчии (грън-

¹⁾ П. Кисимовъ. Исторически работи. Ч. II. 32.

чари, казанджии, бояджии, обуцари, терзии, градинари, бакали).

Земедѣлие. Най-многочислени сж били земледѣлцитѣ, включително лозари. Всѣки еленчанинъ отъ града и околитѣ е ималъ нѣкои и другъ кжсь ниви за обработване, което е доставяло голѣма часть отъ необходимото за препитание; всѣки почти, не само еленчанинъ отъ града, но и отъ колибитѣ, е ималъ и нѣкои кжсь лозе въ Миндя, Златаришко, Кара-орманъ и въ Фидовскитѣ лозя (при с. Фидабей, сега Марийно). Такива лозя и редомъ съ тѣхъ нѣкои и други ниви съ били паракендета въ поменатитѣ землища: Фидозско, Миндѣовско, Капиновско и Кара-орманъ. Поради тази причина еленчани, притежатели на лозя, сж строили и поддържали колиби (кжщици, много пѣти на два ката и добре уредени) за престооване тамъ, когато ходѣли да обработватъ лозята и нивитѣ си: да копаятъ, заравятъ и по гроздоберъ, — наричанъ тука виноберина. Нека се помене тука пжтьомъ, че виноберината въ Елена се е извършвала обикновено следъ Кръстовденъ и е служила за едно весело преминаване на всички при седѣнки, забавления, хорá, гощавки, тлъки и пр.

Грѣнчарството въ Елена е било известно време въ цвѣтущо състояние. По-горе видѣхме, че за него говори и отецъ Неофитъ Хилендарски въ своята География отъ 1835 г.

Еленскитѣ грѣнчари били голѣми майстори по своята добра работа и по глянца (лустрото), що придавали на грѣнцитѣ си и по калѣпъ — конкурирали даже прочутитѣ шанакъ-калелийски. Тѣ доставяли грѣнци не само въ цѣлата околия, но въ цѣлия окржгъ Търновски и извънъ него. На пазаря въ Горна-Орѣховица идвали отъ много мѣста да дирятъ и купуватъ еленски грѣнци.

Градинарството отъ памти вѣка е било едно отъ любимитѣ и доходни занятия на еленчани отъ града и околията.

Градинари на тайфи (чети), подъ ржководството на единъ по-състоятеленъ главатаръ, сж отивали „на бахчи“ въ Румѣния, Сърбия, Бесарабия, Маджарско, Русия, стигали сж дори чакъ до Кавказъ. Следъ Свѣтовната война тѣ се наредиха и въ Чехословашко, гдето възбудиха конкурентската завистъ на мѣстнитѣ градинари.

Въ тѣзи чужди земи сж образували участъци градинарски, работили, сѣяли и садили разни зарзавати и зеленчуци, продавали ги и въ края на сезона, следъ Димитровденъ, тѣ се връщали въ Елена съ доста значителни печалби, които, впрочемъ, зависѣли отъ годината. Бахчованлъкътъ — градинарството, впрочемъ, не е било само еленски занаятъ и поминѣкъ. Такива градинарски тайфи (сдружения) сж ходили печалби въ казанитѣ страни, а и до сега ходятъ и отъ

другитѣ околни на Елена села, като Лѣсковецъ, Златарица а така сѣщо отъ Трѣвна, Дрѣново и пр.

Бубарство (копринарство). Много важно занятие и благоприятно за поминѣка на еленчани е било отъ най-старо време бубарството или копринарството. То е било развито доста много, особено презъ времето следъ Кримската война. Копринарството въ най-старо време обърнало внимание и на турското правителство: търновскитѣ паши, воеводи, аени намѣрили за износно да наложатъ рѣзка върху производството на пашкулитѣ и обърнали коприненото производство въ нѣщо, като фискална привилегия или регалия. Тѣ уредили силна контрола върху така нареченитѣ „долапи“ (казани), въ които сѣ варѣли пашкулитѣ — въ Елена казватъ мамулитѣ — и при които сѣ точили коприната. Нарочни бумбашири (пратеници) идвали отъ Търново, като представители на властѣта, надзиравали работата, всѣка вечеръ прибирали изработената коприна, запечатвали долапитѣ, да не би презъ нощѣта скришомъ да се изработи нѣщо и такъвъ строгъ контролъ се продължавалъ, докато се завърши точенето на коприната.

Турското правителство плащало една съвсемъ нищожна цена за ока пашкули (около 25 гроша тогавашни пари), които едва покривали разноснитѣ и денгубията на стопанитѣ на бубохраненето. Една стара жена въ Елена, баба Цончовица ми казваше: „земаха я, синко, коприната ужъ за царщината, че пакъ кой знае какво правѣха съ нея. Кой знае, дали царчината виждаше нѣкаква файда отъ тѣзи инджетисвания (притѣснения), които ни се правѣха при отглеждането на бубитѣ, работенето и изкарването на коприната“.

Еленчани, които всѣкога сѣ били будни и пазѣли интереситѣ си, намѣрили за най-добре и по тозъ случай, както въ много други, да изпроводятъ особени пратеници въ Цариградъ, за да се оплачатъ. Такива пратеници сѣ били въ 1835 и 1838 год. хаджи Цончо попъ Пѣевъ и хаджи Стефанъ Бобчоолу. Благодарение на тѣхнитѣ настоятелни ходатайства въ Цариградъ, тази регалия била отмѣнена съ султанско Ираде, но при условие да се плаща известенъ десетѣкъ, опредѣленъ и събиранъ, както билъ събиранъ и десетѣкътъ или ошура (ондалѣкъ), на разнитѣ земни произведения.

Следъ Кримската война френци и италиянци дошли и се настанили въ Елена въ време на отгледването на бубитѣ. Тѣ откупували пашкулитѣ съ целъ да точатъ коприна въ Елена или да ги препращатъ извънъ България. Тѣй като около това време другаде бубеното семе било повредено и болно, тѣзи търговци — гости на Елена, приготвявали и семе бубено, съ което търгували на много износни условия.

Еленчани — търговци — се опитали да правят конкуренция на италиянци и французи. Тѣ приготвяли нѣколко години пашкули (мамули) и семе и при тежкитѣ условия на превозъ и въобще на търговия съ чужбина, тѣ отивали въ Италия и южна Франция и понѣкога спечелвали, но много, веднажъ-дважъ, тѣ не сполучвали, вследствие на което скоро трѣбвало да напуснатъ този опитъ на печалба¹⁾.

Лозарството въ Елена, като клонъ отъ земледѣлието, не е било никога развито, за да може отъ неговото производство да става износъ. Въ самата Елена и въ близкитѣ околности, лозя не е имало и тогава не сж успѣвали да посадятъ такива, както въ последно време въ Елена вече сж успѣли да засадятъ сполучливо и отгледатъ доста добри лозя. Еленскитѣ лозя, т. е. лозята на жителитѣ отъ града и отъ околията — колибитѣ сж били вѣнъ отъ еленския топракъ въ: Миндя, Кара-орманъ, Капиново, Фидовско, гдето еленчани сж имали свои колиби.

Разпространена въ Елена — и значителна е била — домашната индустрия: тъкане пояси, шаеци, губерчета, черги и пр. Произведенията на тази домашна индустрия въ турско време въ Елена и Еленско сж били доста усъвършенствувани и търговци отъ много мѣста, дори отъ Босна, сж идвали да закупуватъ тѣзи произведения особено пояси. Това занятие е давало удовлетворителна придобивка на кжцитѣ, които се занимавали съ него. Имало е кжщи, които сж се отличавали с производството на губерчета и килими и то съ известни изящни, художествени дори, рисунки, каквито въ онова време сж се тачели и сж служели за реноме и реклама на това производство на еленчанкитѣ.

Бояджийство. И то е било едно, макаръ ограничено, поминъчно занятие. Въ всѣки случай то е удовлетворявало мѣстнитѣ нужди на центъра и околията, като се има предъ видъ, че много шаеци е трѣбвало да бждатъ боядисани въ желанъ нѣкой цвѣтъ. Сжщо така е било и съ преди, пояси и др. тъкани. Бояджиитѣ сж имали своитѣ своеобразни фабрики (бояджийски купове и каци) до самия дюгенъ, въ който тѣ сж приемали донесенитѣ преди, пояси, платове и пр. Тѣ сж държели смѣтка по рабоши, като сж давали на стопанина на производението ценето отъ майката-рабошъ и по рабоша сж умѣбели, първо, да намѣрятъ веднага даденото за боядисване и, второ — да опредѣлятъ какво трѣбва да плати мющерията.

Казанджийство. Както бояджийството, тѣй сжщо и казанджийството (бакърджийството) не е било много развито, но все пакъ то е задоволявало нуждитѣ на центъра и

¹⁾ Такива млади търговци сж били Кирчо Петковъ, Илия хаджи Стефановъ Бобчевъ (даскалъ Илия), Тодоръ Михайловски и др.

околията. Еленскитѣ казанджии сж изработвали голѣми и малки котли (казани) — таквизъ за преваряване на джибри въ ракия, изработвали сж тенджери, сахани, менци (медници — бакрачета) и пр.

Ковачи. Ковачи и налбанти сж били предимно циганитѣ, които отъ малки сж чиракували при бацитѣ си или сж усъвършенствували занаята въ последствие, за който, впрочемъ, сж имали конкуренти въ лицето на нѣкои добре реномирани занаятчии отъ българитѣ.

Месари (касapi) въ Елена сж били сжщо така предимно циганитѣ, тѣй като тѣ сж се занимавали най-често съ покупка и продажба — чрезъ посрѣдничество, джамбазлъкъ, на едъръ и дребенъ добитѣкъ.

Освенъ тѣзи занаяти въ Елена сж сжществували още, въ слабо и първобитно състояние, свещарство (мумджи. лѣкъ), сапунджилѣкъ и коюмджилѣкъ (златарство).

Не трѣбва да се пропуска между занаятитѣ да се помене за живописството, каквото е сжществувало въ Елена, въ много ранно време. Въ нѣкои лѣтописни бележки се говори за иконописци — болерски калугери, Давидъ и Яковъ. Тѣ работили въ Елена около 1810—1814 г. Споредъ нѣкои данни тѣ ще сж дошли въ Елена отъ Зографския манастиръ. Иконописѣтъ на малката черква св. Никола, който и досега обрѣща внимание съ своята художественостъ и техника, се смѣта да е тѣхна работа. Тѣхни икони е имало и въ черковата Успѣние на Пресветия Богородици. Тѣхенъ чиракъ билъ хаджи Иванчо отъ Елена, при когото се е училъ Юрданъ Миховъ и др. Хаджи Иванчо е живописецѣтъ на черковата св. Никола въ Търново. Той се поминалъ въ Силистра, гдето билъ отишелъ да работи въ тамошна една черква. Той е оставилъ единъ тефтеръ съ рисунки, доста сполучливи, който се намираше у учителя и любителя на иконописството, Миланъ Тодоровъ Радивоевъ, познатъ и като книжовникъ. Въ началото на тефтера има надписъ, който гласи: „Като излязохъ отъ майстора по Гергьовденъ на сене 1826“.

Въ Елена идвали при тамошнитѣ болерски живописци и при хаджи Иванча да учатъ иконописството отъ търновскитѣ села. Такъвъ единъ е билъ попъ Стефанъ отъ Трѣвна, много време архиерейски намѣстникъ въ Добричъ, ученикъ при хаджи Иванчо попъ Райковъ.

Търговия. Въ Елена и Еленско търговията е била слабо развита. Въ всѣки случай тукъ е имало дюгени (бакалници), въ които сж се продавали необходими нѣща, колониялни стоки, платове, американи, читове, басми, язми, захаръ, солъ, солена риба и др. Таквизи дюгени въ време на турското владичество е имало въ еленскитѣ махали по 1—2.

а отъ по-сетне се развили. Въ най-ново време тѣзи еленски дюгени западатъ, защото въ всички почти по-голѣми селски общини и колиби се появяватъ заможни селяни, които покрай своето селско стопанство намѣрвали сж за възможно да отворятъ бакалници или крѣчми, въ които въ едно кюше сж били поставяни най-необходимитѣ за селската кжща предмети за купуване. Тази конкуренция на колибарскитѣ бакали и крѣчмари е била толкозъ повече удобна и сполучлива, че тѣ не се стѣснявали да взематъ вмѣсто пари известни селски земеделски произведения, съ които спекулирали и добивали голѣми печалби.

За улеснение на населението отъ околията въ Елена отъ много години е имало три голѣми сборове — панаири: на Димитровъ-день, на Ивановъ-день и на Иримя (св. Йеремия, 1 май ст. ст.). Двата първи сборове сж ставали въ Елена, а третиятъ — на Иримя — е ставалъ въ Неювската кория до колиби Ноевци, съвсемъ близо до Елена. Тия сборове и до сега ставатъ.

Тука, въ Неювската кория отстояща на 2—3 клм. отъ града, сж идвали отъ Търново, отъ Горна-Орѣховица и другаде търговци, които настанявали своитѣ сергии, покрити съ черги, рогозки или шумарлакъ. На тѣзи сергии сж излагали, та и до сега излагатъ манифактурни, галантерийни, дърводѣлски, грънчарски, колониялни и други стоки. Импровизирватъ се въ сжщото време крѣчми и гостилнички. Колятъ се предимно агнета и се варятъ въ голѣми казани или се пекатъ на шишъ. Населението отъ града и главно отъ околнитѣ колиби се стича тукъ — едни за увеселение, други за срещи, а мнозина за да си купятъ нѣщо. Насядали подъ сѣнчеститѣ дървета, тѣ се гощаватъ въ това време, когато на нѣколко мѣста тъпанъ, гайда, кларне и гадулка (цигулка) гърмятъ и образуватъ около себе си младежки хора, въ които взематъ участие познати и непознати, моми и момци.

На този сборъ, много пжти извънредно многолюденъ, се явявали мѣстнитѣ старей и субаша, който идвалъ тукъ наедно съ семейнитѣ отъ града, за да запази реда и тишината.

* * *

Въ социално отношение въ Елена и Еленско не се помни да е имало нѣкакви особни различия между населението, нѣкакви обществени категории, съсловия, които да сж дѣлѣли жителитѣ на класове. Както се каза по-горе, населението се е различавало помежду си само по своитѣ занятия и имотностъ.

Не може да не се упомене тукъ и да не се отбележи положението на чорбаджийския институтъ въ Елена и Еленско. Ние се спираме върху този институтъ толкозъ повече

като се знае, че той е билъ прицѣлна точка на нѣкои млади и стари бързописци, които, било по лично умонастроение, било по партизански съображения, сж представляли и сега представятъ, въ извънредно невѣрна свѣтлина чорбаджийството.

Г. Чорбаджиитѣ въобще.

Въ нашенско навсѣкжде, гдето селата или паланкитѣ сж населени съ чисто български жители, чува се много разпространеното название чорбаджи, съ по-особни значения. Това били първенци около мѣстния турски началникъ — субашъ. Чорбаджиитѣ носятъ отъ незапомнени времена това название, дадено тѣмъ отъ самитѣ турци. Това сж предни хора или, както ги наричатъ първенци, стареи, старейшини, въ мѣстото, гдето тѣ живѣятъ и гдето тѣ сж се отличили преди всичко съ своитѣ дарби, съ своя умъ, съ своята предвидливостъ, съ своята пестеливостъ, на която сж дължели на първо мѣсто и своето по-добро имотно състояние своето забогатяване, следователно — своето болярство въ смисълъ на богатство. Тѣ били болѣри, защото били преди всичко богати съ влияние и съ умъ, а по диръ това и имотно доста богати. Такива чорбаджии е имало презъ всичкото време на турското владичество въ Търново, София, Самоковъ, Видинъ, Свищовъ, Пловдивъ, Казанлъкъ, Калоферъ, Копривщица и пр.

Навсѣкжде тѣзи първенци-стареи сж се издигнали преди всичко съ своитѣ дарби, лични качества, неуморно и неотслабно трудолюбие. Наистина, много пжти тѣ сж били честити и да наследятъ нѣщо отъ бащи и дѣди, а рѣдко и миразъ отъ женска страна. Но сжщественото тѣхно богатство е било плодъ на тѣхнитѣ ржце, на потѣта, съ която на чело тѣ сж печелѣли и пестѣли.

Нѣма нищо общо между тия първенци-стареи и болѣри съ болѣрското съсловие въ стара България, за които ни разправятъ нашитѣ исторически паметници — хрисовулитѣ, т. е. голѣми и малки болѣри, като служебни категории въ българска земя¹⁾. Турската дума „чорбаджи“ и „чорбаджия“, която е била натрапена на първенци-българи, първоначално е означавала лице, което е занимавало службата поваръ (готзачъ) въ еничерския оджакъ. Тамъ главната храна е била чорба. Готвачътъ на тази чорба е билъ чорбаджия, а тѣхнитѣ началници — чорбаджи-баши²⁾ (главатаръ на

¹⁾ Вж нашата „История на старобългарското право“ стр. 81 и следв. и нашата статия „Думата болѣринъ и държавно-правното ѝ значение“ въ сп. „Юридически прегледъ“ 1922 г., кн. 2.

²⁾ Че думата чорбаджия произлиза отъ чорба, старо-турска дума, и шурба (старо-персийска), буквално — водно ястие, жидка гостба, ние имаме потвърждение преди всичко въ турскитѣ речници.

чорбаджиитѣ). Чорбаджия бидейки онзи, който готви храна, който дава храна, то турчинътъ, който е обикалялъ българскитѣ земи, е намѣрилъ за най-право да нарече съ думата чорбаджия тогосъ, у когото той е кондисвалъ¹⁾, оставалъ на ношуване и който му поднасялъ храна: чорба и пр. Нѣмало е тогазъ ханове или това, което въ турскитѣ села се нарича одаларъ — одаи, стаи, построени на единъ катъ подъ единъ покривъ, въ които известни прислужници били назначавани, за да посрѣщатъ и изпращатъ гости.

Вследствие на това, турски чиновници — малки и голѣми — въ българскитѣ паланки, села и градове сж се настанявали въ кжщата на нѣкой по-заможенъ селянинъ или гражданинъ. Тѣ тамъ намѣрвали не само ношувка, ами и храна. Този, който е давалъ тази храна, на първо мѣсто, е билъ чорбаджията. Разширително и преносно турцитѣ сж наричали чорбаджия всѣки домакинъ домовладика, стопанина на кжщата, господарътъ. Отъ тукъ и названието чорбаджия за всѣкиго, който държи едно заведение, една фабрика, единъ дюгенъ и пр.²⁾

Чорбаджиитѣ въ градове и села, като по-извадени, по-състоятелни, по-влиятелни хора, сж се проявявали и като

Въ Речника на Сами-бей, четемъ следното: чорбаджи — първенецъ (мютеханъ), който гошава, храни, дошлитъ въ село гости; мухтаръ, т. е. кметъ; коджа-башия, т. е. старейшина ак-сакалъ, т. е. бѣлобрадъ, инакъ старей. — 2. Преднитѣ хора измежду христианиитѣ въ провинцията (дишарда), стопани на дюгени и мази. — 3. заповѣдници или началници (забити), които сж готвѣли у еничаритѣ въ единъ медникъ (казанъ) чорба. — Началникъ равенъ на юз-башия (вж. Сами-бей „Лкгаби османе“). Приблизително сжщото е въ „Лехчеи османи“ на Ахмедъ Вефикъ паша.

Въ речника на Найдена Геровъ: Чорбаджия с. м. т. — Чорбаджи: 1) богатъ човѣкъ, богаташъ, богатникъ, имотникъ, зенгининъ богачъ, богатый или богатей, богатина; 2) боляръ, голѣмецъ, господаръ, първенецъ, глава нейде, челникъ, старейшина; велможа, знатная особа, болшина, болшакъ, господинъ, баринъ; 3) господаръ, владетѣль, стопанинъ, сейбия; баринъ, хозиянъ. Той ми е чорбаджия, у него работа.

Въ Речника на Касжровъ: чорбаджилъкъ (тур.). Положението, състоянието на чорбаджия; чорбаджийски: който принадлежи на чорбаджия. Чорбаджийски синъ. Чорбаджийка. Жената на чорбаджията-господарка. Чорбаджия. Голѣмецъ отъ христианиитѣ отъ Турция.

Въ Ржкописний речникъ на Несторъ Марковъ, откупенъ отъ Акад. на наукитѣ. Чорбаджия (т.). Чорбаджи отъ турск. дума чорба, или отъ перс. шорба, водна гостба, който готви чорба. Чорбаджи се казвали готвачитѣ, които готвѣли и раздавали чорбата на еничарскитѣ корпуси. Тѣ се казвали и комендантитѣ на еничарскитѣ отряди. Въ България чорбаджи се казватъ градскитѣ и селски първенци. Френски-нотаблѣ. Турцитѣ и днесъ казватъ на христианиитѣ — „чорбаджи“; на турчинъ чорбаджия не може да се казва.

¹⁾ Турската дума конмакъ, конмушъ, конду — означава временно спиране за почивка или ношувка.

²⁾ Въ СБЮО. Тукъ ли ви е чорбаджията?

защитници на по-беднитѣ, на нуждаещитѣ се предѣ мѣстната турска власть. Благодарение на своя нравственъ и умственъ авторитетъ тѣ се налагали на мѣстнитѣ субаши и тѣзи последнитѣ, много пжти безграмотни и невежи, сж били длѣжни да ги слушатъ, да правятъ онова, което тѣ искатъ, което тѣ имъ кажатъ. По този начинъ чорбаджиитѣ сж станали нѣщо като единъ фактически меджъизъ (съветъ) при субаша, а въ нѣкои градове — при пашата, аенина, войводата и пр. Тѣ сж били благодать за селството и за нуждаещитѣ се отъ помощъ предѣ турското правителство.

Първитѣ чорбаджии въ нашенско сж били голѣми родолюбци, носители на повече или по-малко култура образование, защото всичкитѣ знаели малко-много да четатъ и да пишатъ. Тѣ били набожни и ученюлюбиви. За черквитѣ тѣ давали подарѣци, поржчвали икони, книги, пращали помощъ на монастиритѣ, посещавали ги и, както се знае, има монастири, напр Рилскиятъ, гдето въ най-мжчнитѣ времена чорбаджии сж зашищавали монастиря, водили сж на поклонение своитѣ близки, издържали сж бедни момчета въ училища, упжтвали ги за по-нататъшно образование и т. н.

Нѣма никакво съмнение, че както въ всички състояния и професии, имало е и чорбаджии съ не много препоржчително поведение, които сж извиквали негодуванието на обиденитѣ отъ тѣхъ и оплаквания. Тѣхната близость до субашитѣ — въ паланкитѣ, до билюкъ-башията — въ селата, извиквали подозрения, че тѣ дружатъ съ турскитѣ аги. Шомъ се появява у насъ едно политическо и освободително движение, почнало е да се пише и противъ тѣзи злоупотрѣбители-чорбаджии. Най-напредъ Раковски, който впрочемъ нееднократно е посочвалъ на голѣмъ брой чорбаджии-благодетели въ разни мѣста на България, е възстаналъ противъ чорбаджиитѣ въобще и еленскитѣ съ частность, но по данни съвършено невѣрни. Въ 1857 год. въ „Българска денница“ той е писалъ за еленскитѣ чорбаджии така:

„Отъ Елена (града) зависятъ повече отъ 600 челядни домородства наоколо, живѣещи въ малки селца българи, които назоваватъ колиби и колибари. Тия дребни колибари, ако и да живѣятъ въ прости колиби-хижи, както ги наричатъ, раздѣлени сж, обаче, отъ еленскитѣ чорбаджии (еничари) по 100, по 200, даже по 600 домородства и зоватъ се рая — хаджи Николова хаджи Христова, хаджи Юрданова и пр., т. е. два пжти рая, и Султану и вишеречени и чорбаджии, кои приплащатъ всякий видъ даждия въ Търново за безоржжемъ усвоена си рая. После събиратъ колко имъ е по волята. Беднии селци никога не се отплащатъ отъ натоваримий имъ безправедно дългъ. Отъ година на година повече задлжняватъ. Тии еленски панове не припущатъ въ тия селци ни едного купца, за да купи отъ селския тамъ производи нѣщо,

кои производи сж: коприна, вълна, овце и пр., но взематъ насила трудъ бѣдникъ въ долня и побиена цена. Селци имъ работятъ тлъка, като влаши цигани, безъ заплата на лозя и другаде, где иматъ потрѣби. Носатъ имъ безъ заплата сирене, масло, кокошки, прасета, агнета по длъжностъ и по нѣколко пѣти на годината, съ една речъ употрѣбватъ ги като роби и пр."

Тази записана отъ Раковски легенда следъ него се приповтаря отъ всички, които сж писали за „изедниците-чорбаджии“. И всѣки бързописецъ, безъ да провѣрѣва фактитѣ на мѣстото, е измислялъ нѣщо ново и по-страшно противъ чорбаджиитѣ въобще. Едни измислили и таквазъ легенда, че селянитѣ били длъжни да носятъ на чорбаджиитѣ си, при важни събития въ семействата имъ, всевъзможни подарѣци. Така напримѣръ безъ никаква провѣрка, шеговитиятъ разказъ, че на свадбата на една чорбаджайска дъщеря въ Елена колибаритѣ докарали толкова много дърва, че следъ като било горено отъ тѣхъ почти 20 години, стигнали и за свадбата на нейната дъщеря. Тази безмислица ние срѣщаме даже въ нѣкои сериозни книги. Авторътъ е забравилъ най-сжщественото нѣщо, че ако наистина сж докарвали толкова много дърва тѣ сж останали у самия чорбаджия, а не у дъщеря му, която се е женела въ село или вънъ отъ него и е отишла въ съвсемъ друга кжща!

Както винаги става, когато се вдигне единъ повикъ противъ нѣкого или противъ нѣкое състояние, както въ последно време у насъ бѣше се повдигналъ повикъ противъ адвокатитѣ, всѣки който умее да пише се подвизава и принадлеа за украшение по нѣщо, за да охарактеризира чорбаджиитѣ, ту като изедници, ту като потисници, ту като предатели и т. н. Не малко е помогналъ за борба противъ чорбаджиитѣ и католишкиятъ вестникъ „България“ органъ на Драгана Цанкова и на Д-ръ Мирковичъ, които тогава служеха на Римския папа и трѣбваше да правятъ всички усилия за да компрометиратъ преднитѣ хора на България и да ги представятъ колкото се може по-грозни и омразни. Въ една статья на „България“ 1861 г. подъ насловъ „Чорбаджиитѣ и чорбаджийски мекерета“ особено се осжждатъ чорбаджии отъ Свищовъ родно мѣсто на Драганъ Цанкова: „лукви, лицемѣри, свѣтокрадци, безбожници, предатели, набедители, грабители, хайнаджии, съ една дума изедници“, защото „ограбвали черкови, училища, сироти, сирашко и сиромашко, скритомъ и на много сж изпили кръвта съ помощта на фанариотскитѣ владици“.

Тукъ, въ тази цитата, прозира ясно цельта на единъ тогавашенъ папишашки вестникъ да компрометира поддържницитѣ на православието и на народната вѣра. Ието защо свищовскитѣ чорбаджии се представляватъ, че „изпиватъ

кръвта на сиромаситъ" и то „съ помощта на фанариотскиятъ владици.“ Покойниятъ Драганъ Цанковъ въ страстното си увлѣчение противъ тѣзи що мразѣше, не знаеше мѣра. Неговиятъ ядъ се изливаше несдържано и поради тази своя смѣлость печелѣше партизани и подържатели.

Сегизъ-тогизъ и вестникъ „Македония“ (1870 г.) прекваше нѣщо противъ чорбаджилъка, но никога не отиваше до нападкитъ на в. „България“. Чорбаджиитъ били изедници затуй, защото не заемали пари на нѣкой селянинъ съ по-малко отъ 70 или 80%. Никакъ не е чудно следъ всичко това, че младитъ около Българския Революционенъ Комитетъ въ програмата си отъ 1 августъ 1870 г. казватъ: „Ние причисляваме нашитъ чорбаджии въ числото на нашитъ врагове и ще ги преследваме навсѣкжде и всѣкога“.

Между това, достовѣрнитъ сведения на лица, които сж записвали съобщаванитъ отъ тѣхъ податки направо отъ народа („Жива старина“ отъ Дим. Мариновъ кн. 1 и 2; П. П. Карапетровъ „Материяли за Панагюрище“; Д. Мишевъ „България въ миналото“; д-ръ Хр. Стамболски—Автобиография) — константирватъ, че чорбаджиитъ въ нашенско не сж били само пакостници, но между тѣхъ е имало и защитници на беднитъ селяни, тѣхни адвокати, много пжти съвършено безкористно, предъ мѣстнитъ турски власти, създатели на училища, даже покровители и укриватели на хжшоветъ, които сж прибѣгвали да дирятъ убѣжище у тѣхъ, дарители и строители на черкови и училища. Самиятъ Раковски поменава за таквизъ чорбаджии Въ едно писмо на Неофита Бозвелията отъ 1847 г. изъ Хилендарския манастиръ до попъ Андрей Робовски отъ Елена, еленскитъ чорбаджии се похваляватъ като „любородни еленчани, които въ неговото бедно напастное състояние, щедроти чѣловѣколюбие, обще народное ми учинено благодеяние, което мя утѣши и съживи, нешемъ заборави до изходъ души мenea; увѣренъ, че Всеблагий мзду оздавателъ тысящекратно ще имъ настоящие и бждащие заплати“. Та отецъ Неофитъ Бозвелията моли попъ Андрея да ги увещава никога да не го забравятъ и да не го лишаватъ отъ „общенародния си щедроти, милости и человѣколюбия“. И ждето е сходно и сгодно благоразумно и усердно да настояватъ и да се модяатъ за насъ „та дано по-скоричко извадятъ ил така (освобождението) че ни се дови додея. . . . Да живѣятъ еленчани, че тѣ сж днесъ най-будни за туй дѣло отъ другитъ ни соплеменници болгари!¹)“

¹) Добре е да се забележи тука, че това писмо на отца Неофита Бозвели е писано следъ неговитъ сърдитни противъ еленски пратеници въ Цариградъ, които ужъ осуетили неговото назначение за търновски митрополитъ. Отецъ Неофита Бозвели въ този случай е билъ сигурно въведенъ въ заблуждение отъ клюка която неговиятъ гнѣваливъ и избухливъ характеръ е възприелъ съвършено некритично.

Приведохме това писмо на отца Неофита, печатано изцѣло въ Министерскитѣ Сборникъ 1905 г. кн. ХХІ. „Приносъ къмъ историята на българското възраждане“, за да се види, че и отецъ Неофитъ, който е гадилъ лошапитѣ чорбаджии, признавалъ е и тѣхнитѣ заслуги, тѣхнитѣ добрини, родолюбие, милость и щедрость Това сѣщото прави и Раковски въ нѣкои отъ своитѣ писания¹⁾.

Бихме могли да приведемъ тукъ редица имена на чорбаджии: въ Казанлъкъ—Ст. Груюолу, София—хаджи Мано, Самоковъ—Захари Гюроолу²⁾, Пловдивъ—голѣмия Стоянъ чорбаджи чалкъ,³⁾ малкий и голѣмъ Вълко, Копривщица—Ст. Догантъ — чорбаджии които сж се отличавали съ извънредно голѣми отечествени, черковни и културни заслуга, помагане на сиромаси и бедни ученици, освобождаването имъ отъ затворъ.

Отъ туй, което съмъ изучилъ и записалъ преди 50 и повече години за еленскитѣ чорбаджии и туй, което азъ съмъ непосредствено наблюдавалъ, още като момче и ученикъ въ Елана, а после като помощникъ учителъ при Никифора попъ Константиновъ 1867 г. отъ записките на нѣкои еленски учители, които се намѣрватъ въ мое разположение (Миланъ К. Милановъ, Миланъ Радивоевъ, Никола С. Кисьовски и др.), азъ смея да изтъкна следнигѣ положения за еленскитѣ чорбаджии въобще:

1. Мнозинството еленски чорбаджии сж били хора повече или по-малко състоятелни, въ всѣки случай не бедни. Тѣ бѣха станали таквизъ благодарение на своята извънредно голѣма пестеливостъ, умѣреностъ въ живота, умѣреностъ, която въ много случаи идваше до лишения отъ най-необходимото. Едни отъ тѣхъ пестѣха, за да има да оставятъ що-годе на своята обикновено многолюдна челядь. Знаятъ се еленски чорбаджии, които сж имали по 5, 10 и повече деца, други сж пестѣли за да могатъ съ една скромна сума да отидатъ на Божи гробъ и да се поклонятъ на светитѣ мѣста. Сигурно е имало и такива, които ги е блазнѣла титлата „хаджи“, добивана въ туй време за посе-

¹⁾ Горски пѣтникъ.

²⁾ За Захари Гюроолу и Х. Мано стари самоковци и сж разправяли извънредно интересни работи относно закрилата и помощта, що давали на сиромашията. Турскитѣ власти ги слушали и думата имъ на две не правяли. Тѣ отървали невинитѣ отъ потискания и ги пуцали отъ затворъ подъ поржчителство. Поддържали училища и черкови. На Великдень и Коледа идѣли на обушаръ, купували кошове съ обуца, особено за беднитѣ ученици; платно за беднитѣ жени и пр.

³⁾ Голѣмиятъ Стоянъ Чорбаджи, между друго е защитилъ предъ пашата и културнитѣ подвизи на даскалъ Никифоръ п. Константиновъ, първиятъ основателъ на бъл. училище въ Т. Пазарджикъ и обвиненъ въ бунтовнишки замисли съ приготовления противъ държавата, Вж. Градиво, стр. 205.

тителитѣ на Гроба Господень въ Иерусалимъ. Както се знае, тази титла, която нѣмаше никакво друго съдържание и не даваше никакви права, бѣше давана отъ турцитѣ на всички мюсюлмани, ходили въ Мекка и Медина — наричани свещенни и почтенни градове¹⁾ и която титла по разширително тълкувание бѣха почнали да даватъ и на поклонниците на гроба Господень. За набожния чорбаджия въ всѣки случай бѣше приятно да се нарече хаджия и поклонникъ: Христо поклонникъ, Иванъ поклонникъ, Петко поклонникъ и т. н. бѣха и сж названия, които гаделичкаха религиозното чувство.

2. Истина е, че въ Елена се знае въ старо време за рая хаджи Христова, хаджи Иванова, хаджи Юрданова, хаджи Тодорова и пр. Но трѣбва да се обясни какво, означава въ случая рая. Много колибари, които се нуждаеха отъ помощъ, материална или предъ субаша, или които имаха нужда отъ съвети заради своитѣ домашни препирни, се обръщаха къмъ одного или другого отъ еленскитѣ чорбаджии, по тѣхенъ свободенъ изборъ, и имъ се молѣха да ги взематъ подъ свое покровителство, може да се каже приблизително тѣй, както въ днешно време много клиенти се обръщатъ къмъ този или онзи „влиятеленъ“ адвокатинъ за защита, за съветъ и т. н. Рая въ случая не значи подчиненъ, а никакъ не, както пресилено и недобросъвестно казватъ робъ. Тази рая, — т. е. клиентела — наистина е почитала своя чорбаджия, занаясла му е много пжти нѣкой и други подарѣкъ, било въ време на свадба на дъщеря или синъ, било пѣкъ когато сж отивали въ Елена, за да се помолятъ да отидатъ при субаша за нѣкакво ходатайство. Но този „хонораръ“ въ натура обикновено е билъ много скромненъ, а срещу него селянинътъ е намѣрвалъ въ кжщата на този свой патронъ — чорбаджия на първо мѣсто една нощувка (ханъ), на второ мѣсто, той е билъ угостенъ и на трето мѣсто, много чорбаджии при такива случаи сж давали и нѣкой грошъ на колибарина, който е носилъ тѣзи подарѣци.

3. Никаква тлъка, никаква ангария не сж работили селянитѣ-колибари на еленскитѣ чорбаджии. Ако тѣ сж ставали жтвари, косили сѣно, участвували въ виноберината и т. н. — всичкото това е ставало срещу обикновената заплата на надница въ готови пари и, нѣщо повече, като тѣзи работници или работнички-колибари сж получавали храна изобилна и добра за онова време и за селянитѣ много приятна и благодатна. Въ Елена знаятъ тлъка, уреждана приблизително на кооперативни и задружни начала. Вътре въ Елена момичета и момчета даже на състоятелни граждани сж бивали поканвани въ кжщата на този или онзи съграж-

¹⁾ Хоримейнъ мухтери meine — е обикновения титулъ.

данинъ да очушкатъ напр. кочанитѣ (царевичитѣ). Тази тлъка се нарича харъ, харъта¹⁾. Въ това време тѣ биватъ нагостени богато, свирци имъ свирятъ, тжпани имъ биятъ и накрая всичко това се завършва съ една гощавка и съ едно хоро, въ което младитѣ участвуватъ съ готовность, съ радостъ и веселие. Трѣбва да се прибави, че моми и момци въ Елена дирятъ таквизъ тлъки и отиватъ на тѣхъ, както отиватъ на седѣнки, защото тамъ ставатъ любовни срещи, много пжти сгледни, които водятъ къмъ непосредствени годежи и свадби.

Други тлъки Елена знае, когато ще се строи или поправя черкова или училище, въ каквито случаи и граждани и селяни безъ разлика на състояние и положение взематъ участие, кой съ каквото може, като работи, носи камъни, подарява варъ, дървета, дъски, а мнозина се откупуватъ съ пари.

4. Въпросътъ за лихвата (фаисъ или файдж) е още повече недобросъвестно представенъ и излаганъ експлоатирано отъ страна на враговетѣ на чорбаджиитѣ въ Елена. Легенда е, че еленскитѣ чорбаджии давали на сиромаситѣ-колибари на заемъ пари съ 40—50 и повече даже процента. Отъ записи (тимисюци, сенети), които имамъ на разположение и отъ тефтери, които съмъ прегледвалъ и отъ които единъ държа на разположение на желающитѣ — тефтеръ за десетки години преди Освобождението, се вижда, че никога въ Елена не се е вземало по-голъма лихва отъ 12%, въ изключителни случаи, когато е било за много късо време — отъ Гергьовденъ до Димитровденъ — тази лихва се е уголъмявала до 15%. При това нека се има предъ видъ следующето: чорбаджия не е билъ наклоненъ и понѣкога решително се е отказвалъ да дава пари на заемъ за свадба, за правене на къща и други таквизъ непроизводителни работи. Който не е спечелилъ за да си направи свадбата не е достоенъ за булка, сж казвали чорбаджиитѣ. Който не е спечелилъ за да си изгради нова хижа, допълнителна къмъ старата за своя синъ или внукъ, той трѣбва да се стѣснява въ старата къща, а не да прави заемъ съ лихви и да затруднява домакинството си. Другъ е билъ въпроса когато се касае да се купи волъ, конь, биволъ, овце, кози или пкъ да се купи нива, да се посади лозе, да се разработи градина и т. н. Въ последнитѣ случаи чорбаджията — патронъ — е улеснявалъ колибарина, който е билъ неговъ клиентъ — рая.

Тѣзи, които плачатъ надъ чужди гробове и много тжжатъ за еленската колибарска рая, зле подтискана отъ еленски чорбаджии, съсипвана економически, поради изедничества и голѣми лихви, трѣбва да се занимаятъ малко по-

¹⁾ Думата е гръцна.

сериозно съ въпроса. И тѣ ще се увѣрятъ, ако направятъ проучване на стопанското положение на еленската колибарска рая, че тѣзи оплаквани отъ тѣхъ колибари-рая сж били домакини съ кжщи, дворища, ниви, лозя, въобще имали едно повече или по-малко селско стопанство. Нѣкои отъ тѣхъ сж имали кжщи на два етажa, отивали сж на хаджилъкъ, възпитавали сж децата си въ училища въ селото или сж ги пращали въ Елена, Търново и Цариградъ; строили сж си черкови. И, когато дойде освободителната война, когато руситѣ посетиха тѣзи притеснявани, ограбвани, съсипани еленски колибари и когато видѣха тѣхната повече или по-малка охолностъ, тѣхнитѣ дворове, тѣхнитѣ стада, тѣхнитѣ лозя, тѣхнитѣ хармани, тѣ бѣха очудени. Нѣщо повече. Тѣзи съсипвани отъ еленскитѣ чорбаджии колибари непосредствено следъ войната закупиха почти всички кжщя и дворове, градини, нивя и лозя отъ синоветѣ на еленскитѣ чорбаджии, отъ които едни бѣха опропадени презъ време на войната, а други напуснаха Елена и отидоха по четиритѣ краища на отечеството, за да дирятъ поминъкъ. Еленски колонии, както се знае, има не само въ София, но и въ всички по-главни градове въ България¹⁾).

Д. Чорбаджилъкътъ като общественъ и официаленъ институтъ

Въ предшествующата глава, ние разгледахме чорбаджилъкътъ като едно състояние, една категория граждани въобще. Видѣхте, че чорбаджии сж били не само всички повече или по-малко заможни, влиятелни, умствено издигнати граждани, но и че чорбаджии сж били наричани всички домакини, стопани на заведения и пр. Турцитѣ, които обикаляха селата и колибитѣ не само въ Еленско, ами и другаде, всѣкога питаха „тука ли е домакинътъ“, а въ повечето мѣста питаха „тука ли е чорбаджията“? И въ голѣмитѣ задруги за турцитѣ бѣше важно да знаятъ, кой е „евинъ чорбаджисж“ — господарьтъ, или домакинътъ, на кжщата. На домакинята казваха чорбаджийка.

Освенъ този родъ чорбаджии, знае се и чорбаджилъкъ като общественъ и официаленъ (служебенъ) институтъ.

Чорбаджийството бѣше станало известно време служба — обществена или общинска. Представителитѣ на общината: кметове али кнезове (въ зап. България), добиваха официално названието чорбаджии. Населението въ едно село,

¹⁾ За да се види, отъ друга страна, какъ народътъ се отнася въ своитѣ възгледи къмъ чорбаджийтъ, не е излишно да приведемъ тукъ нѣколко пословици: Чорбаджия съ торба на шия (т. е. сетенъ сиромакъ); чорбаджия—чорба ялъ, кокалъ не видялъ (Сл.); ако си чорбаджия — ти си селски кираджия (Сл.)

паланка или градче си избираше единъ отъ първенцитѣ, когото обличаха съ правомощието да бжде тѣхенъ посрѣдникъ (представитель) предъ властѣта, която го признаваше за такъвъ и му даваше титлата чорбаджи, нѣкъде кьойбашия, което ще каже селски главатаръ, или коджабашия, което ще каже голѣмъ глава. Тѣзи избрани чорбаджии упражняваха службата на посрѣдници повече или по-малко официални, между селото и хюкюмата (правителството).

Къмъ началото на XIX столѣтие чорбаджийскитѣ институти въ Търновско временно билъ неизбираемъ, защото търновскитѣ паши, воеводи и аени почнали да не довъряватъ на народа и на неговия изборъ. Тѣ почнали сами да назначаватъ тѣзи посрѣдници-чорбаджии. Противъ този обичаенъ редъ възстанали еленчани а сигурно и въ други мѣста, та изборътъ е билъ установенъ окончателно и по-късно съ Канунъ-намето отъ 1857 г.¹⁾

Чорбаджията събиралъ или се грижилъ да се събиратъ данѣцитѣ своевременно, да се извършватъ налаганитѣ ангарии, изисквани отъ селото. Тѣ имали около себе си капзумали — бирници и махалници, нѣщо като старовремскитѣ пристави или старши. Дълго време чорбаджия, коджабашия или кметъ е билъ само единъ, капзумалинъ — други, а при него нѣколко махалници, помощници на капзумалина, наречени още кабакчии, вѣроятно защото въ по-старо време тѣ сж събирали берията въ изсушена тиква или кратунка продупчена, за да се пуснатъ вжтре паритѣ, т. е. онова което се е дължало отъ данѣкоплатцитѣ²⁾.

Въ нѣкои мѣста, сжщо и въ Еленско, освенъ мѣстния чорбаджия, избиралъ се е и тѣй наречениятъ мемлекетъ чорбаджисж за цѣлата околия, който е ималъ сжщитѣ права, но въ по-широка областъ за своята околия а не само за село Елена. И двата тѣзи вида официални служители и посрѣдници чорбаджии получавали единъ видъ инвеститура или патентъ отъ търновската властъ. Така напримѣръ избираниитѣ въ Елена всѣка година чорбаджии отивали въ Търново, гдето войводата, както се наричалъ пашата, следъ известни приветствия и откакъ изслушвалъ съобщението за избора на новъ чорбаджия, ставалъ отъ мѣстото си, отивалъ въ жгъла, гдето имало нѣколко тояги, вземалъ една и я вржчвалъ на новоизбрания, като му казвалъ „варъ Елена кариосининъ чорбаджисж олъ“ (на добъръ часъ, бжди чорбаджия на селската община Елена)!

Ако въ Елена е имало понѣкога повикъ противъ чорбаджии той е билъ именно противъ тѣзи служебни органи,

¹⁾ За туй Канун-наме се говори и обяснява подробно по-долу.

²⁾ „Пълномощното на еленчани“, стр. 17 — Приносъ къмъ историята на българското възраждане отъ С. С. Бобчевъ. Попъ Андрей Рубовский — Сборникъ за н. у., кн. XXI, 1905 г. Издание на БАН.

които макаръ рѣдко, но сж се компрометирвали, чрезъ известни волни и неволни заплитания на смѣтките си при събиране на данъцитѣ или налагане на ангарии. Противъ подобни чорбаджии, както на много мѣста въ България, тъй и въ Елена, сж ставали селски джумхури (вълнения, мятежи, бунтове¹).

Въ „Еленски лѣтопись“ намѣренъ въ кжщата на учителя Никифоръ попъ Константиновъ²).

се чете между друго:

„1798 (поправка 1788): убиха хаджи Миха. — 1799 (поправка 1789): убиха бакалъ Миха и Османа Келеша. — 1790 (изгледва на 1780): убиха хаджи Стояна, октомврий i. д. въ недѣля и убиха Капуджи башия и стана войвода Еминъ ефенди отъ Самоковъ“.

За тѣзи убийства преданието въ Елена говори разнo: повечето се съгласяватъ, че тѣзи убити не били „лошави хора“, особено това се подчертава за чорбаджия Стояна отъ Габрово, Убийствата, извършени отъ колибаритѣ сж приписвали на „тарафлжкъ“ — партизанщина. Конкурентътъ на избрания чорбаджия кандидатъ се залавялъ всѣкакъ да смрази населението съ чорбаджията, — нѣщо което напомня борбитѣ за избори на народни представители. Несполучилиятъ кандидатъ-конкурентъ, чрезъ подскоросване отивалъ до тамъ, щото да подготви населението за бунтъ и дори за убийство.

Оплакванията противъ чорбаджиитѣ въ Търново, Тръвна, Габрово, а вѣроятнo и Елена, сж стигали и въ Цариградъ, гдето веднага следъ Кримската война (1854—1856 г.), се издаде познатия Хаттихумаюнъ (1856) и се замисли да се направи нѣщо въ полза на селското население; да го задоволятъ и по възможность да премахнатъ злоупотрѣбленията на нѣкои чорбаджии недобросъвѣстни и главно неизправни въ смѣтките си и пр.

Въ една дописка на „Цариградски вестникъ“ изъ Търново съ дата 7/19 юлий въ 1857 г. се разкрива отчасти вжтрешната, тъй да се каже, страна на законодателния актъ — „Канун-намето отъ 1857 г. за чорбаджилъка въ Търновския санджакъ“. Дописникътъ, като най-напредъ се оплаква, че злото било „отъ неспоразумението между нашитѣ граждани“ (търновчанитѣ), изказва радостта си, че Търново се сподобилъ съ единъ толкова добъръ каймакамъ, като Н. П. Османъ паша, защото откакъ дошелъ тукъ, макаръ и времената да бѣха толкова неблагоприятни, пакъ трѣбва да се похвали за деятелността му“. Следъ това дописникътъ раз-

¹) Буквално джумхури ще каже република, съветъ, сборъ, а за онова време това е било мятежъ.

²) Вж. „Българска сбирка“ год. 1904.

казва, че „честното наше правителство изпроводило въ Търново Н. В. Мидхатъ ефенди, за да изпита всички и да нареди нашитѣ работи толкова добре, щото никой да не каже, че Н. В. не е наредилъ нашитѣ работи и да ги нареди така споредъ танзиматскитѣ закони на нашето правителство“. И дописникътъ прибавя, че Мидхатъ ефенди тържествено каза, че „отъ нинѣ нататъкъ въ Търново не е позволено отъ Царството да има тарафи и, че строго ще се наказатъ ония, които се осмѣлятъ да престѣпятъ тия царски заповѣди“. При това Мидхатъ ефенди, за да унищожи злото въ кореня му изрекалъ да състави едно Канунъ-наме, споредъ което: 1. Чорбаджиитѣ да се избиратъ отъ народа; 2. Когото по-много хора ищатъ той да става чорбаджия; 3. Никой чорбаджия да нѣма позволение и права по-много отъ една година да управлява. И тъй всѣка година да се промѣняватъ чорбаджиитѣ градски и селски; 4. Никой отъ чорбаджиитѣ да нѣма право нито едно дукато да ище и зема отъ гражданитѣ и селянитѣ, освенъ опредѣления му хакъ (заплата); 5. Никой отъ чорбаджиитѣ да не може да прекупува и препродава нѣщо отъ селянитѣ“.

Дописникътъ казва, че това Канунъ-наме било довольно пространно и съдържало наредби общеполезни и добри.

Наистина, Мидхатъ ефенди, сетнешниятъ валия на Дунавската област—Мидхатъ паша—подиръ анкетата, която направилъ за Търновско, и като изслушалъ оплакванията противъ гръцки владици и всевъзможни други золуми на мѣстни влиятелни бейове бегликчии, забити и противъ нѣкои чорбаджии, следъ връщането си въ Цариградъ настоявалъ и веднага се издава „Законъ за чорбаджилъка въ търновския санджакъ 1857 г.“ Този законъ, напечатанъ тогава въ „Български книжици“, се състои отъ 10 члена и носи дата 8 юлий 1857. Законътъ е издаденъ съ съгласието на султанския императорски съветъ и той съдържа, освенъ поменатитѣ погоре наредби, още и следнитѣ¹⁾:

За смѣткитѣ си чорбаджията трѣбва да даде двама поржчителы и писменна гаранция (чл. 4). При съмнение смѣткитѣ се прегледватъ отъ една комисия, назначена отъ мезлиша (чл. 5). Никакви ангариы не се допускатъ. Всѣко заптие, което се намѣри въ село, гдето нѣма ханъ, е длъжно да плаща за храната на стопанина — по 1 грошъ, ако е пѣшъ; по 2 гроша, ако е конникъ. Така, че чорбаджиитѣ не могатъ да пишатъ въ селскитѣ смѣтки „разноски за меншури“

¹⁾ Интересно е да се обясни, какъ търновскиятъ дописникъ на „Цариградски вестникъ“ е билъ тъй точно уведоменъ за съдържанието на едно Канунъ-наме, което се издало нѣколко месеца по-късно. Може да се направи предположение, че Мидхатъ ефенди е съставилъ наредбата още въ Търново и че самъ е далъ тѣзи данни за обнародване въ „Ц. В.“, гледайки по този начинъ да предизвести на-

(комисионери¹⁾ (чл. 6). Освенъ виргия и аскеръ бедѣли, което е известно, позволява се по общо съгласие въ селото да се разхвърля единъ сборъ за поддържане черковата и училището или за запла̀та на чорбаджиитѣ. Ако нѣкои чорбаджия, освенъ този данѣкъ налага още и други, подлежи на сждъ и събранитѣ незаконно пари се повръщатъ на народа (чл. 7). Всѣки гражданинъ е длъженъ да съобщава за злоупотрѐбитѣ на чорбаджия, на за̀птие или на кой и да било други (10)²⁾

Следва отъ това, че трѣбва да се прави разлика между чорбаджии, за които ни говори Канунъ-намето отъ 1857 г., и чорбаджии — първенци, които само по силата на своитѣ лични качества, способности и заможность сж се налагали на турската власть. Последнитѣ сж били въ очитѣ на турското правителство, особено на мѣстнитѣ паши, бейове, субаши и др. органи—нѣщо извънредно мразено, защото тѣхнитѣ надзоръ е билъ постояненъ, бдителенъ и неотслабванъ. Благодарение на този надзоръ субаши и други забити не сж могли да правятъ злоупотрѣбления, насилия въ мѣстата, гдето сж управлявали. Тѣзи първенци сж можели да се представляватъ въ по-горни управителни инстанции, да искатъ и да сполучватъ смѣняването на единъ субашъ, на единъ бюлюкъ-башия, даже на единъ паша и пр. Тѣ именно сж били истински благодетели, закрилници, съветници на раята, която е зачитала извънредно много подобнитѣ първенци.

Могатъ да се посочатъ таквизъ чорбаджии за Елена нѣколцина, каквито съ били хаджи Юрданъ Кисьовъ, хаджи Христо, хаджи Юрданъ Брадата, хаджи Стоянъ, дѣдо Стоянъ Габровчанина, х. Кръстю, х. Панайотъ, х. Тодоръ Стояновъ и др.

Тѣй като за всички споменувани чорбаджии съставителътъ на „Градиво за историята на градъ Елена“ е далъ подробни сведения, тука азъ се задоволявамъ да изнеса или кажа интересни данни за описани първенци, или да кажа нѣщо за тѣзи, за които той не казва нищо, или само ги споменува.

1. Хаджи Иванъ Кисьовъ е живѣлъ въ първата четвъртъ на XIX вѣкъ. По негово име горния край на Елена е нареченъ Кисьовска махала. Надаренъ съ голѣмъ умъ, отлични дарби и блага дума, хаджи Иванъ преди всичко обърналъ внимание на еленската килия както тогава се е наричало народното мѣстно училище. Още въ 1817 г. той пригосилъ

селението за новината, да го зарадва и успокои. А Митхадъ-ефенди, сетне Дунавски валия, бѣше голѣмъ майсторъ на подобни популярни жестове.

¹⁾ Собствено — *мечшури* е пратеници.

²⁾ Подробности и коментаръ за това Канунъ-наме отъ 1857 г. е печатанъ отъ мене въ сп. на Бѣлг. Акад. на Наукитѣ, кн. XXIX.

да се уреди въ Елена така наречената училищна каса, подкрепена отъ бакалската, терзийската и други еснафски каси. Той не се побоялъ да поднови старинната черкова св. Никола — единъ драгоцененъ паметникъ не само на черковно благолепие, но и на живопись, фрескитѣ на която и до днесъ привличатъ вниманието на вѣщи лица. Тукъ личатъ изображения на св. Методий Моравски, св. Климентъ Охридски, св. Георги Софийски и др. Споредъ събрани други сведения, той пригодилъ да се направи и „голѣмата“ черкова „Успение Пресвятыя Богородицы“ на свой рискъ, безъ да получи надлежното разрешение, като не се побоялъ отъ опасността да го сполети нѣкое наказание отъ страна на турската властъ. За да покрие своята виновность, хаджи Иванъ направилъ черковата най-напредъ въ видъ на кѣща: долниятъ катъ служилъ за храмъ, а горниятъ — отъ нѣколко стаи — служилъ за училище.

Хаджи Иванъ Кисъвъ не се е стѣснилъ да издаде самолично наредба, чрезъ която запретилъ носенето на сукаитѣ — забрадки въ видъ на корони, окичени съ нанизы жълтици и сребърни монети. Въ тѣзи нанизы той виждалъ не само безполезно пилѣене на парата, но още, че тѣ извиквали завистъ и лошо подражание, па ставали и причина да се уголѣми даждието на кѣщата, къмъ която принадлежи сукайонсителката. Когато забелѣжилъ, че неговата наредба не се изпълнила отъ всички, той наредилъ вѣнъ отъ черковнитѣ врата да стои единъ общински служителъ съ брадва въ рѣка, за да прибира, ако потрѣбва и силомъ отъ главитѣ на женитѣ сукаитѣ, да ги съсича, или да ги врѣчи въ рѣцетѣ на съпрузитѣ имъ. Доколкото ми е познато, такъвъ реформаторски замахъ се е появявалъ и въ други мѣста. Азъ знамъ по разкази, че дѣдо Радньо Адърски въ Брѣзово наредилъ да не се дава за агарлъкъ повече отъ 100 гроша на моминитѣ родители.

Къмъ другитѣ услуги на хаджи Ивана се говори и за това, че къмъ 1805 г. той настанилъ за учителъ въ Елена Николая Михалювъ, грѣкъ отъ островъ Станкьо, който билъ при владиката Данаилъ въ Търново. Когато Данаилъ посетилъ Елена, придружаванъ отъ Николая Михалювъ, последниятъ пѣлъ въ черковата тѣй хубаво, че хаджи Иванъ измолилъ отъ владиката да го остави въ Елена за учителъ. Николай познавалъ много добре български, който изучилъ въ време на пребиванието си въ Нишъ, гдето билъ владика Данаилъ, преди да дойде въ Търново. Даскалъ Николай е въвелъ въ Елена Питагоровата таблица и е билъ учителъ, между други, на Илариона Ловчански отъ Чуканитѣ, по-късно Кюстендилски митрополитъ.

Хаджи Иванъ станалъ жертва на своята смѣлость и на своето родолюбие. Въ време на завѣрата 1821—1822 г. той

билъ подозрѣнъ, и основателно, като съучастникъ наедно съ Михо кмета, Никола Бобчоолу, Сава Бинбаши, попъ Стойко, наричанъ гяуръ Имамъ, Петко Бузяка и др. въ завѣрата за гръцкото освобождение.¹⁾ Подъ предлогъ, че трѣбвало да дава нѣкакви отговори по смѣтки, той билъ повиканъ отъ войводата въ Търново. Тогазъ обесили нѣколко души търновци за участието въ тази завѣра. Колкото за хаджи Ивана и за неговото погубване, има две версии: споредъ първата, войводата накаралъ единъ хикиминъ (лѣкаръ) да му даде нѣкакво лѣкарство, което той изпилъ още въ Търново. По пѣтя той се усѣтилъ много зле, стигналъ въ Елена и се поминалъ. Споредъ втората — той се поминалъ отъ едно горчиво кафе, съ което го почерпилъ войводата.

2. Хаджи Юрданъ Брадата — дѣдо на д-ръ Юрданъ Браделъ. Хаджи Юрданъ е билъ образецъ като челядникъ, добъръ християнинъ, набоженъ и е правилъ голѣми добрини на сиромаситѣ. Освенъ това той е взема тѣ участие въ всички политически движения на своето време. Той е билъ близъкъ приятель на Сава Бинбаши. По-късно той е билъ душата, може да се каже, на готвеното възстание, срѣдище на което е билъ Капиновския манастиръ св. Илия, г. 1834 — споредъ Раковски, 1836 г. — споредъ Славейкова, а най-вѣрното е 1835 г., както се вижда отъ единъ хронографъ, гдето се казва: 1835 г. Тогазъ обѣсиха хаджи Юрдана (Брадата), Велчо Джамджия и Гайтанджия, защото щѣха земя да превзематъ. Тогазъ бѣше войвода Дервишъ-бей шехъ сузари заде и синъ му Вахитъ бей (Сене 1835.)

Казватъ, че хаджи Юрданъ се криелъ въ колибитѣ Харвалаци до Плаковския манастиръ, отъ гдето избѣгналъ. Предала го една жена, когато билъ се потулилъ въ единъ плѣвникъ.

3. Хаджи Тодоръ х Стояновъ, иначе познатъ подъ прѣкора „Топалъ Тодоръ“. Той е билъ познатъ като единъ отъ най-честнитѣ, набожнитѣ, макаръ и строгъ първенець-чорбаджия. Защото той се отнасялъ съ голѣма сериозностъ къмъ всички и особено къмъ колибаритѣ, които се обръщали къмъ него за съветъ и помощъ. Известно време той е билъ и епитропъ на черкозата Успение пресветыя Богородицы. Презъ всичкото време на своето епитропство той се е старалъ всѣкакъ да събере калкото се може повече капиталъ за черкозната каса. Отъ лихвитѣ на този капиталъ

¹⁾ Подробно за Завѣрата и за участието на българитѣ въ нея вж. моята статия: „Участието на българитѣ въ Завѣрата“. (Приносъ къмъ гръцкото освободително движение 1821). Спис. „Наученъ прегледъ“, издание на Свободния Университетъ за политически и стопански науки. София, год. II. 1930. Кн. 2. Въ кн. I на същото списание читателтъ ще намѣри подробно описание на гръцкото освободително движение отъ 1821—1830 год.

се издържали тогавашнитѣ еленски школя. Той никога не давалъ на заемъ пари съ лихва, ако тѣзи пари му се искали за сватба на синъ или дъщеря, или пъкъ за поправяне на къща, за да стане тя по-широка за челядъта. Той обръщалъ особено внимание на черковния редъ и мърмрѣлъ е онѣзи отъ пѣвцитѣ, които не се явявали на време да изпълнятъ длъжността си, при все че еленскитѣ пѣвци не сж получавали никаква заплата и сж изпълнявали своята служба драговолно и даромъ.

Хаджи Тодоръ е обръщалъ особено внимание на възпитанието на децата въобще и още повече на своитѣ. Той билъ ученолюбивъ, черковно-начетенъ и пестиливъ въ широкия смисълъ на думата.

Двамата негови синове хаджи Петко хаджи Тодоровъ и Иванъ х. Тодоровъ сж продължили неговата традиция.

4. Хаджи Стоянъ Михалювъ (Михайловски) е ималъ седемъ синове: Стоянъ (Цончо)—сетне Иларионъ Макариополски, Търновски митрополитъ, хаджи Христо, Михалъ, Никола, Иванъ, Димитъръ и Тодоръ.

Презъ цѣдия си животъ хаджи Христо Михайловски е бивалъ избранъ за чорбаджия въ Елена и въ Еленската околия и се отличавалъ съ своята честностъ. Той е билъ първиятъ синъ на хаджи Стояна.

Вториятъ му синъ е билъ Стоянъ (Цончо), сетнешниятъ Иларионъ Макариополски, по-сетне митрополитъ Търновски — голѣмъ и свѣтълъ ликъ, стожеръ, около който се бѣше завъртѣла всенародната борба за независима иерархия, другаръ на Неофита Бозвѣли, на името на когото е издигната гимназия-памятникъ въ Елена¹⁾.

Третиятъ хаджи Стояновъ синъ, Никола Михайловски, е всепознатъ учителъ и книжовникъ. Той е свършилъ историко-филологическия факултетъ въ Москва, учителствувалъ въ Елена, Търново и Сливенъ, преводачъ на нѣколко трудове отъ Фенелона, Булверъ, Скрибъ и др., Баща на бележития нашъ писателъ-философъ и поетъ Стоянъ Михайловски.

Димитъръ х. Ст. Михайловски завършилъ съ успѣхъ сръдно образование въ Одеса. Като се завърналъ, станалъ учителъ въ Свищовъ и се поминалъ въ 1848 г., оплаканъ отъ цѣлъ Свищовъ: — една пѣсенъ за него показва, какъвъ лю-

¹⁾ На Илариона Макариополски единъ особенъ комитетъ посвети и издаде обширенъ Сборникъ (София 1925) по случай 50-годишн. отъ смъртта на бележития иерархъ: Миланъ Радивоевъ написа и обнародва голѣмъ трудъ: „Време и животъ на Търновския митрополитъ Илариона (Макариополски). София 1912, стр. 454. Голѣма она. Сжщиятъ Радивоевъ издаде една съкратена биография за Илариона Макариополски. М. Радивоевъ справедливо се цени като първи биографъ на Илариона (чт. хубавия животописенъ очертъ, който написа за него д-ръ Н. Бобчевъ въ 1 кн. на Еленски сб.).

Доста подробности се намиратъ за Илар. Мак. и въ „Градиво“, кн. I. отъ Еленски Сборникъ.

бимецъ е билъ той на цѣлия Свищовъ и на познатитѣ си учители¹⁾).

Ако ние се спрѣхме върху тѣзи лични посочвания на чорбаджии и на чорбаджийски синове и внуци, отличили се и въ бълкарската общественостъ, просвѣта и книжнина, това направихме съ единствена целъ да напомнимъ, че изъ чорбаджийскитѣ срѣди, както навсѣкжде въ нашенско, тѣй и въ Елена сж излѣзли хора, които сж принасяли само добро на България.

Е. Обвиненията противъ чорбаджиитѣ

Тѣзи, които обичатъ да критикуватъ чорбаджиитѣ, и то винаги по партизански или разни субективни причини и съображения, никакъ не помислятъ и не смѣятъ да кажатъ нѣщо добро за грамаднитѣ услуги на чорбаджийството изобщо въ българския животъ. Особено тѣ обвиняватъ чорбаджийството въ туркофилство и даже въ предателство. Единъ отъ тѣзъ, които отъ време на време сж били посочвани като предатели, е и синътъ на хаджи Ивана Кисьовъ—хаджи Юрданъ Кисьовъ, който ужъ билъ издалъ приготвленията за възстанието въ Плаковския манастиръ Св. Илия г. 1835. На туй възстаническо движение душата е билъ хаджи Юрданъ хаджи Ивановъ (Брадата), а съ него наедно сж били нѣколко дейци отъ Търново, Габрово, Тръвна, Дрънско и Килифарево. Игуменътъ на манастиря, отецъ Сергей, родомъ отъ Еленскитѣ колиби Руховци, е билъ въ споразумение съ Георги Мамарчева. За участие въ това възстаническо движение пострадаха най-много еленчани, търновчани и др. Мълвата, че туй възстание било издадено отъ хаджи Юрдана Кисьовъ, не почива на никакви положителни данни. Издаването на туй възстание, известно още подъ името Велчовата завѣра, поради живото участие въ него на Велчо Атанасовъ Джамджията, търновчанинъ, споредъ най-новитѣ изследвания, не може да се отдаде безусловно на хаджи Юрдана.²⁾ Той наистина се похвалилъ съвсемъ довѣрително предъ търновския владика Илариона Критски за това, че и българитѣ ще вървятъ по пътя на гърцитѣ отъ времето на Завѣрата — 1821 г. Гъркътъ-фанариотъ е именно, който навѣрно е използвалъ лекомислието на хаджи Юрдана Кисьовъ и съобщилъ на Търновския паша за готвеното възстание.

Колкото за туркофилството на чорбаджиитѣ въобще и на еленчанитѣ, въ частностъ, нека се каже най-напредъ, че като идея и даже като лозунгъ и платформа, то се е про-

¹⁾ Чт. газии пѣсенъ въ Еленски Сборникъ кн. I стр. 71—72.

²⁾ Чт. статията на Н. Станевъ въ „Сборникъ по случай 100-годишнината на Завѣрата отъ 1935“, София, 1935.

повѣдвало и практиквало отъ най-добритѣ български патриоти, особено въ Цариградъ. Нека тука напомнимъ на първо мѣсто, че д-ръ Чомаковъ и младитѣ около него бѣха първитѣ и най-голѣмитѣ привърженици на една туркофилска политика. И между тѣхъ имаше хора, които вѣрзаха и работѣха за единъ дуализъмъ турско-български. Въ 1867 г. Тайниятъ Централенъ Български Комитетъ отъ Букурещъ изпроводи единъ меомаръ до Султана, съ който се искаше политическата независимостъ на България и сѣщо таквазъ за Българската черкова. Меомарътъ пристигна въ Цариградъ, и д-ръ Чомаковъ заедно съ младитѣ около него се събраха, приготвиха благодарственъ адресъ до Султана, протестираха противъ бунтовнишкото поведение на единъ Български Комитетъ наречено „маневра колкото безумна, толкова и детинска“. Когато Чомаковъ предлага и на другитѣ чорбаджии въ Цариградъ да подпишатъ този протестъ, тѣ се отказватъ. Той, обаче, ги наковлажда на турското правителство, което викало тѣзи непослушници. Повикалъ ги именно Али паша, а повиканитѣ били чорбаджиитѣ: Христо П. Тъпчилещовъ, Никола П. Тъпчилещовъ, Димитъръ Ив. Гешоолу, Стефанъ Камбуръ и др., които въ кабинета на Али паша лично при него били принудени да подпишатъ протеста (адресъ). П. П. Карапетровъ, който съобщава за това, като съвременникъ казва: „Помня, че като се връщаше въ кантората си, покойниятъ Никола П. Тъпчилещовъ бѣше пожълтѣлъ и посинѣлъ отъ ядъ. Той казваше, че го карали да признае и да напише, че кръвта му била турска“¹⁾.

Единъ таквъ протестъ сж подписали д-ръ Ст. Чомаковъ и Иларионъ Макариополски и, както казва Карапетровъ, „който другъ и да билъ на тѣхно мѣсто щѣше да подпише тоя протестъ“. За неговото подписване най-много настоявалъ д-ръ Чомаковъ, а владиката Иларионъ Макариополски неволно го подписалъ, но и той го подписалъ, защото това се е изисквало отъ обстоятелствата²⁾.

Времената, обстоятелствата бѣха таквизъ, че едни вѣрваха искрено, какво туркофилството, добрия животъ съ турцитѣ, могатъ да принесатъ по-голѣма полза на Отечеството, отколкото каквито и да било рисковани възстания. Азъ сѣмъ съмъ чувалъ отъ Д-ръ Чомакова и отъ Никола Михайловски, че едно наше умно разбиране съ турцитѣ ще ни запази цѣлия български народъ, цѣла България въ нейнитѣ етнографски граници, — и единъ день, замогнати столански и кул-

¹⁾ Крайно интересни подробности за тѣзи туркофилски постъпки на д-ръ Стоянъ Чомаковъ съобщава съвременника и проживающия тогазъ въ Цариградъ П. П. Карапетровъ въ своитѣ спомени. Той приживъ събра и напечата редица отъ своитѣ спомени и статии въ „Сбирка отъ статии“ 1898. София, стр. 512.

²⁾ П. П. Карапетровъ. Сбирка отъ статии, на 313 стр.

турно, ние неусѣтно ще бждемъ цѣлокупно освободени. Д-ръ Чомаковъ даже проповѣдваше, че никакво освобождаване не трѣбва да диримъ и очакваме отъ руситѣ и чрезъ тѣхъ. Д-ръ Чомаковъ бѣше тогазъ подъ силното влияние на полската въ Цариградъ емиграция и на английското посолство, което дебнѣше всички стѣпки на графъ Н. П. Игнатиева, руски посланикъ при султанското правителство. Значи ли всичко това, че противниците на възстаническитѣ движения сж били измѣнници на отечеството? И има ли мѣсто да бждатъ тѣ чернени, като предатели на българския народъ?

Колкото се касае до Елена, до еленскитѣ чорбаджии, хвърлете единъ погледъ върху сбиркитѣ, издадени отъ Пан. С. Кършовски „Изъ миналото на България“ (ние имаме подържка две книжки) и ще видите, че еленчани винаги сж участвували въ революционнитѣ движения, че тѣ сж давали убѣжища на мнозина отъ апостолитѣ, че еленчани — въ нѣкои случаи синове на чорбаджии, лично сж били въ Завѣрбата, въ легията на Раковски, въ четитѣ на войводитѣ хаджи Димитъръ Хр. Ботевъ и т. н.

Въ последно време се появиха нѣколко сериозни работи — исторически монографии и други писания, въ които се засѣга, твърде естествено, и чорбаджилѣка, като факторъ въ нашето духовно и политическо възраждане. Такива сж, между, други трудоветѣ на проф. М. Арnaudовъ „Неофитъ Хилендарски Бозвели“ и на Ив. Стояновъ „Възраждане на българския народъ“¹⁾.

Въ тѣзи нови исторически трудове се забелязва едно предвзето отношение къмъ чорбаджилѣка, къмъ неговата характеристика и неговата деятелност, било като обществена сила, било като категория граждани. И въ тѣзи добросъвестни инакъ трудове проглежда, като че авторитѣ имъ не сж могли да се освобдеятъ отъ психоза, станалъ у насъ вече всеобщъ, да се обвиняватъ и товарятъ чорбаджиитѣ съ всѣкакви обвинения, заслужени и незаслужени отъ тѣхъ.

Впрочемъ, трѣбва веднага да се каже, че обвиненията противъ чорбаджиитѣ сж изобщо несъстоятелни. Тѣ сж, че чорбаджиитѣ били изедници, подтисници, користолобиви, че изсмуквали потѣта и кръвта на колибаритѣ, че тѣ, ако имъ помагали за грошъ, изтегляли отъ тѣхъ стотини, че тѣ ги считали за своя рая, че имъ налагали ангарии и пр. и пр. Тѣзи общи обвинения се опровергаватъ отъ съвременници и отъ факти. Самиятъ Георги Раковски, който първи издигна

¹⁾ Неофитъ Хилендарски Бозвели 1785—1848. Животъ, дѣло, епоха отъ М. Арnaudовъ, проф. въ Соф. университетъ. Издава Св. Синодъ на Бълг. Църква, стр. 848 (вж. на стр. 195, 398, 400 и слд.)

Възраждане на българския народъ отъ Ив. Стояновъ — „Четиво по българска история“, г. III, № 24—26, 1931 г. на стр. 121 и сл.

гласъ противъ чорбаджиитѣ, Петко Рачевъ Славейковъ, който го последва и др., не сж отричали и заслугитѣ на чорбаджиитѣ, отъ които тѣ самитѣ сж получавали голѣми благодеяния, безъ които тѣ бѣха били спъвани въ своята публицистична деятелность. Хр. Стамболски въ своитѣ спомени, ако и да подчертава нѣкои некрасиви черти въ живота на многозаслужилия за Казанлъкъ Ст. Груйоглу¹⁾ и на нѣкои други чорбаджии, все пакъ изтъква и тѣхнитѣ заслуги, като културни дейци, спомогнали за строение на черкови, училища и пр.

Колкото се отнася до обвиненията въ туркофилство, грѣкофилство и предателство, които се сипятъ върху нѣкои чорбаджии отъ Пловдивъ, Търновско, Котленско, Казанлъшко, Копривщица, Самоковъ и пр. и пр., нека еднага побързаеме да кажемъ, че това се прави или поради незнание на фактически данни за обстоятелствата, въ които се примѣса обвинението, или пъкъ се прави отъ хора заинтересовани, въ най-добрия смисълъ на думата. Единъ Несфитъ Бозвели не може да се обвинява въ недобростъвѣстность, когато посочва на нѣкои чорбаджии, че му измѣнили и повредили на дѣлото да се ржкоположи българинъ за владика въ Търново. Той, обаче, като заинтересованъ, отъ една страна, не е могълъ да се отнесе критически и безпристрастно къмъ клюкитѣ, които сж правени предъ него въ този случай за нѣкои търновски чорбаджии. Единъ Юрданъ Неновъ, безспорно много заслужилъ учителъ, не е могълъ да бже безпристрастенъ въ оценката си на дѣлата на нѣкои еленски чорбаджии по простата причина, че той е билъ извънредно буенъ темпераментъ, не харесвалъ никого и въ буйността си е билъ много пжти въ война съ чорбаджиитѣ, следователно, не е можелъ въ своитѣ спомени и бележки за тѣхъ да се издигне надъ личнитѣ си чувства.²⁾

Както вече се каза, и Раковски, и Неофитъ Хилендарски Бозвели и др., които сж изучвали живота на чорбаджиитѣ отблизо, сж били длъжни да признаятъ и голѣмитѣ тѣхни заслуги.³⁾

¹⁾ Д-ръ Хр. Стамболски „Автобиография“, часть 1, 22, 382.

²⁾ Обвиненията на еленчанина Юрданъ Неновъ въ неговата автобиография (печатана въ 1856 г.), сж свършено безъ значение, като се знае неговото лично неприязнено отношение къмъ еленскитѣ първенци, негови благодетели. Неговитѣ сведения и оценки сж окончателно подкопани отъ г. Ив. Батаклиевъ въ книгата му, „Гр. Т. Пазарджикъ, Историко-географски прегледъ“, въ която между друго е очертана деятелността на Ю. Н., който се погрижилъ въ Т. Пазарджикъ да компрометира и очерни своя другарь и съгражданинъ, учителя Никифоръ п. Константиновъ само и само, за да вземе неговото мѣсто — главенъ учителъ — като не се задоволявалъ да му бже помощникъ.

³⁾ П. П. Карапетровъ, Материяли за Панагюрище и Сборникъ отъ статии.

Впрочемъ, ние българитѣ сме голѣми майстори и изобретателни, когато се касае да обвинимъ дори въ предателство деятели, които не сж отъ нашия лагеръ, които не сж отъ нашата партия, които не ни се харесватъ. Цариградскитѣ чорбаджии викаха противъ букурещкитѣ революционери, че сж предатели. Д-ръ Чомаковъ подаваше махзари на Високата порта противъ мемоаритѣ отъ Букурещъ; Ив. Найденовъ и Михайловски осждаха Славейкова и Чомакова въ най-тежкитѣ грѣхове противъ българската народностъ. Чомаковъ и Панаретъ Пловдивски имъ отплащаха съ сжщата монета. Д-ръ Константинъ Иречекъ написалъ памфлетъ („силуетъ“), противъ Тодора Икономова¹⁾, въ който този свѣтълъ ликъ на българската общественостъ, радетель за право и напредъкъ презъ всичкото време на своя животъ и деятелностъ, умрѣлъ въ сетня сиромашия е представенъ като безчестенъ и взятко-взимачъ (рушветчия), черна душа и какъвъ не още разваленъ човѣкъ. Ами малко ли обвинения въ предателства въ подкупностъ, въ всевъзможни други прегрѣшения и даже въ престжпления, се сипятъ отъ единъ политически лагеръ у насъ въ други? Ами малко ли обвинения се изсипаха върху адвокатското съсловие, като при това пострадаха и много почтени и добросъвестни адвокати?

Не да защищавамъ чорбаджии и чорбаджилъкъ е моята задача тукъ. Въ всичкитѣ мои бележки за еленскитѣ чорбаджии, азъ съмъ изпользувалъ данни положителни факти, действия, съобщавани на мене, провѣржавани отъ мене, при освѣтлението на които азъ повторно заключавамъ:

1. Еленскитѣ чорбаджии не сж били непогрѣшими, ангели и светии. Обаче, при тѣхнитѣ, може би не малко, грѣхове, заслугитѣ идатъ да покриятъ недостатъцитѣ имъ и съ своето любородие—думи на Неофита Хилендарски—тѣ сж принесли грамадни услуги на обществеността, на просвѣтата, на черковата и на народния поминъкъ.

2. Човѣшкото и доброжелателно отношение на еленскитѣ чорбаджии къмъ колибаритѣ, е проличало въ стопанското подпомагане на тѣзи, които си издигнаха още презъ време на турското владичество прилични домове, набавиха си ниви и лозя, станаха охолни граждани, и тѣ не мѣжеха да не се радватъ на туй тѣхно благосъстояние.

Ж. Чорбаджилъкъ и феодализъмъ

Като плащатъ данъкъ на една тенденция, ужъ научна, нѣкои се мжчатъ да изкаратъ чорбаджилъка като институтъ, останалъ отъ феодални времена и въ всѣки случай заклю-

¹⁾ Галерия отъ новобългарски типове. Силуети: Тодоръ Икономовъ. Сп. Бѣлг. мисълъ, г. V, кн. I. Тукъ Иречекъ не се е спрѣлъ и предъ хулата, че дѣдото на Икономова е билъ прочутия Тодоръ-чорбаджи, който билъ хората въ черква, бидейки единъ мѣстенъ тиранинъ.

чаващ въ себе си черти на феодализъмъ. Не може да бжде нѣщо по-погрѣшно отъ тѣзи наизусть казани непроучени и непровѣрени твърдения. За да може да се изтъква подобна мисль, необходимо е, преди всичко, тѣзи, които я поддържатъ да посочатъ същественитѣ черти на феодализма и да ги сравнятъ съ сжщо тѣи същественитѣ черти на чорбаджилъка. Направятъ ли тѣ това, самички ще се увѣрятъ въ несъстоятелността на тѣхнитѣ думи. Феодализмътъ има нѣщо, което може да се нарече обществено-държавно; той е строй, уреденъ и установенъ съ закони и правилници — обичайни или писани — и въ които сж посочени отношенията на васала къмъ сеньора и цената, тѣи да се рече, на покровителството, което се е давало отъ горе на долу. Тукъ има подаръкъ на земи, дадени отъ горе — отъ сеньора — господаря, по силата на който се появяватъ задължения — лични — вѣрностъ, подчинение — и реални — земитѣ на господаря се привързватъ къмъ тѣзи на подчинения, васала. Сжществуваше една двойна формалностъ: васалътъ (подчинения) даваше клетва за вѣрностъ сеньору; сеньорътъ отъ своя страна даваше инвеститура или въвеждане въ владѣнията на своя подчиненъ. При това васалътъ дължеше на сеньора военна служба, дворска служба, присѣствие при правораздаването, поднасяне известни помощи въ разни извънредни случаи, особено за изкупуването на сеньора, ако падне пленникъ, за военни действия и пр. и пр. Отъ своя страна сеньорътъ дължеше винаги покровителство на васала. Главното задължение на васала, бидейки военната тежба лична, то жени, малолѣтни и духовни лица не можеха да ставатъ васали и да добизатъ по този начинъ феоди, лени. А ленътъ бѣше недѣлимъ, той минаваше по наследство само на най-стария мжжи низходящъ въ челядъта членъ, но не и на възходящия. Той не можеше да се отчуждава безъ съгласието на сюзерена. При феодалния режимъ върховенството произлиза отъ поземелната собственост, затуй феодальтъ, стопанинъ на ленъ, бѣше облѣченъ съ политически права: да воюва, да сече монети, да събира различни такси, да раздава формално правосъдие, да налага на селъта въ неговия ленъ така нареченитѣ баналитѣ, т. е. берии, такси, затова, че селянитѣ се ползватъ отъ неговитѣ воденици, пещи и др. Крепостнитѣ въ единъ ленъ, освенъ простолюдieto, бѣха подложени на всевъзможни ангарии, данъци и други тежоби и пр. и пр. За да се освободятъ отъ тѣзи отношения имаше известенъ редъ.

Сега, като направимъ едно сравнение между чорбаджийскитѣ институти и феодалния режимъ, ние виждаме цѣла пропастъ, никакво сходство между васалъ и чорбаджия, никакво сходство между лентѣ на васала, дадени му отъ сеньора, и малкитѣ имоти, печелени и купувани съ трудъ отъ страна на чорбаджията. Никакво сходство

между крепостния, облаганъ съ всевъзможни ангарии и данъци въ полза на васала, и колибарина, който е бивалъ много пжти по-богатъ съ имоти отъ самия чорбаджия.

Ние подчъртаваме това, защото много колибари отъ колибитѣ, благодарение на своя умъ, на своята будностъ, на своята съобразителностъ, сж напускали колибитѣ си и сж слазали въ Елена, гдето сж си купували мѣста и кжщи и сж ставали таквизъ чорбаджии, много пжти и по-голѣми отъ мѣстнитѣ вече установени болѣри-чорбаджии. За да не ходимъ на далечъ, нека посочимъ нѣколко таквизъ колибари, заселени въ Елена и станали чорбаджии или приблизително таквизъ. Кисъовци, за които бѣше дума по-напредъ, сж дошли отъ колибитѣ Шейтанци, Бакаловци — отъ Дрѣнта, Радивоевци — отъ колибитѣ Ганювъ-долъ (Бебровско), Момчиловци — отъ колибитѣ Дърлювци, Кършовци отъ колибитѣ Кършовци, Никифорови — отъ Богдановци, Фарашевци и Бобчевци сж колибари, дошли отъ Руховци.

Тукъ му е мѣстото да кажемъ две думи за рода Бобчевци, преселенъ отъ колибитѣ Руховци. Първиятъ преселенецъ отъ Руховци е билъ Станю Бобчоолу. Негови двама синове сж били Стойко, отсетне, следъ ходене на Божи робъ — хаджи Стефанъ, който е роденъ сжщо въ Руховци, и братъ му Никола Бобчоолу. Хаджи Стефанъ Бобчоолу е ималъ двама синове — Сава и Илия, нареченъ и познатъ като даскалъ Илия. Сава е билъ посветенъ на селско стопанство и е упражнявалъ доброволно и безплатно службата на черковенъ псалтъ (пѣвецъ). Той е билъ всепознатъ учитель по пѣнието: кжщата му е била единъ видъ училище, дето сж се обучавали и практикували ученици отъ Елена и колибитѣ, отъ Котелъ, даже отъ Търново.

Хаджи Стефанъ е билъ винаги избиранъ за пратеникъ (делегатъ) при разни случаи — било за да иде въ Търново, било въ Цариградъ наедно съ други еленски граждани. Той не е билъ чорбаджия нито по произходъ, нито по богатство, защото е билъ винаги неособно състоятеленъ, напротивъ, селското стопанство, съ което е разполагалъ въ Руховци и въ Миндя, едва е било достатъчно за единъ сносенъ поминъкъ. Нѣщо повече. При пестене, съ което се е отличавалъ, въ неговата кжща — жена му баба Краса и снаха му Койка, родена Юрданъ Момчилова, майка на Стефана, Никола и Илия С. Бобчеви, сж били обърнали домакинството на цѣла фабрика за изготвяне пояси, губерчета, черги и пр., за да се изкара нѣщо за домашния поминъкъ. Хаджи Стефанъ Бобчоолу е изпълнявалъ най-коректно и грижливо възлаганитѣ му мисии въ Търново и Цариградъ (презъ годинитѣ 1834 — 1838). Нѣкога той не е сполучвалъ, както напр. при ходенето си въ Цариградъ, за да се добие отъ Патриаршията назначението на Неофита Бозвели за търновски митрополитъ (1834 г.).

Несполуката се дължела, на първо мѣсто и главно, на упоритостта на патриарха, който се е страхувалъ, че прецедентътъ ще бжде опасенъ, и че отъ всѣкъде въ България ще изискатъ български владици. Ако и крайно огорченъ отъ тази несполука, отецъ Неофитъ е продължавалъ да благославя еленчани за тѣхната постоянна помощъ и съчувствие, нѣщо, което особено личи въ писмото му до попъ Андрея Робовски¹⁾.

И следъ несполуката си въ Цариградъ, хаджи Стефанъ е билъ пращанъ пакъ нѣколко пѣти и въ Цариградъ и въ Търново, тъй като въ неговото умение и коректностъ никой не се е съмнявалъ. Напротивъ, всички сж го молили въ такъвъ случай да не се отказва отъ възлаганата му задача.²⁾

Никола Бобчоолу е напусналъ рано Елена, а именно въ време на Завѣрата³⁾, защото е билъ единъ отъ нейнитѣ главни деятели и, види се, наедно съ Сава Бинбаши (за когото азъ съмъ далъ подробни сведения въ моята статия въ сп. „Наученъ прегледъ“ по Завѣрата и участието на българитѣ въ нея) е отишелъ въ Влашко, скиталъ е въ Бесарабия, влазялъ е въ войската на Александра Ипсиланти и, споредъ едни сведения, той е загиналъ въ манастиря въ Молдава, обсаденъ и подпаленъ отъ турцитѣ, а споредъ други—той се е върналъ въ Елена, но пакъ е заминалъ и неизвестно гдето е починалъ.

3. Чорбаджии, попове, еснафи и учители

Чорбаджийството се е развивало успоредно съ еснафството, едното и другото поддържници на учителството, на школата и на българската просвѣта.

Ако трѣбва да се следва една еволюция въ историята на нашето възраждане, то ние ще поставимъ на първо мѣсто чорбаджиитѣ съ тѣхнитѣ многообразни залягания, жертви, подбуждания, за да се строятъ черкови и училища. Черковитѣ сж се строили и поддържали по правило, защото много по-лесно е било въ тази борба за молебни домове и за вѣра да се прокарва по-нататъкъ и идеята за просвѣта, за училища, та и за свобода. Духовенството, и

¹⁾ (I. III. 1847) изпроводено отъ Хиленд. манастирь и печатано въ сПс. III. 1882. 160—161.

²⁾ Въ нашата домашна библиотека азъ се зачитахъ въ единъ Басненинъ сѣрбски отъ Доситея Обрадовича, подаренъ на Хаджи Стефана отъ игумена на Плаковския манастирь Хаджи Сергия отъ Руховци—единъ отъ главнитѣ герои на Велчовата завѣра (1835 г.). На една страница собственоръчно Хаджи Сергий е надписалъ следното: „Сю книжицу откупилъ Хаджи Сергий, игумень на Плановския манастирь, и дарилъ х. Стефану Бобчоолу.“

³⁾ Споредъ сведения на стари еленчани, Никола Бобчоолу, попъ Стойко гяуръ-имамъ и Петко Бузяка сж били пратеници въ Русия за разузнаване, дали и тамъ се съчувствува на Завѣрата.

бѣло и черно, попове и монаси, сж дошли на помощъ въ това отношение и сж много направили за дѣлото на нашето възраждане, за неговата сполука.

По-късно засилилото се еснафство извиква и по-нови движения всрѣдъ младитѣ, всрѣдъ учителитѣ. По тозъ начинъ тѣзи сж голѣмитѣ сили — чорбаджийство, духовенство, еснафство и учителство, които движиха българското възраждане, духовно и политическо освобождение.

Тази схема на начало отъ развитие и постоянно сътрудничество между поменатитѣ фактори, поличва най-ярко и изпъкнало въ Елена и Еленска околия. За чорбаджиитѣ ние видѣхме, какво сж правила и направили. За еснафитѣ ще прибавя, че тѣхнитѣ каси: бакалска, терзийска и др. спомогнаха, за да се поддържатъ училищата, както за това спомогнаха и черковнитѣ каси, ржководени отъ свещеницитѣ. Да! Отъ свещеницитѣ, които въ Еленско сж играли важна роля въ дѣлото на нашето културно издигане.

Нѣкои мислятъ (Юрданъ п. Георгиевъ — Градъ Елена стр. 9), че попството въ Елена е вървѣло по родъ. Ако съ това се разбира, че то е било нѣщо, като привилегирована затворена класа, въ която не всѣки е можелъ да встѣпи, че се е предавало по наследство, то е грѣшка. Това не е съгласно съ жизненитѣ условия на попския институтъ у насъ, нито въ старина нито въ ново време. Наистина, и въ Елена, както въ цѣла България, попството е срѣща каточе ли въ единъ и сжщъ родъ и каточе ли по наследство. Това, обаче, е само една привидность. За да стане нѣкой свещеникъ, необходимо е било да има известенъ, така да се каже, черковенъ цензъ, да притежава известни знания, поне да знае да си служи съ богослужебнитѣ книги: Часослова (наустницата), Псалтиря, Требника, Библията, особено съ Евангелието, а най-важното да знае черковния редъ и да пѣе. Тѣзи условия, за да стане нѣкой свещеникъ не е можелъ да притежава всѣки, а лесно е можелъ да усвои единъ попски синъ, който ги е добивалъ неусетно около баща си, при когото е служилъ, и помагалъ, още отъ дете. Тъкмо поради това въ Елена се знайтъ попски родове на попъ Никола п. Стояновъ, баща на инж. Петко Николовъ, и попъ Костадиновия родъ, който попъ Костадинъ ималъ петъ сина — четиримата свещеници, а петиятъ — многозаслужилия даскалъ Никифоръ попъ Костадиновъ, бащата на генералитѣ К. и М. Никифорови. Той се е готвѣлъ сжщо за свещеникъ.

Свещеницитѣ въ старина, та и въ ново време, живѣли напълно както и другитѣ селяни: занимавали сж се съ земледѣлие и съ другитѣ отрасли на селското стопанство. Тѣ не носѣли по-рано расо и черна капа (камилявка), а налагали на глазитѣ си калпаци, обличали сж съ бѣли дрехи безъ ржкави и обували опнати гащи. Известно време тѣ брѣснѣли

главитѣ си, като оставяли перчемъ както всички, но брадитѣ си носѣли въ тѣхната естествена голѣмина. Освенъ брадата тѣ имали още единъ отличителенъ белегъ: носѣли на паяса си единъ прегънатъ пишкиръ. Търновскиятъ митрополитъ Матей въ края на XVIII в. запретилъ на поповетѣ да бръснатъ главитѣ си и да оставятъ перчемъ и ги заставилъ да носятъ расо.¹⁾

Еснафитѣ въ Елена имали приблизително сщщото устройство, както и въ другитѣ мѣста на България.

Управление

Обща бележка

Управлението въ Елена, презъ вѣковетѣ отъ когато е била тя основана, е било свързано съ управлението въ цѣлата турска държава. Както се знае, първоначално Европейска Турция се е дѣлѣла на два главни еялета: Румелия и Узу, или Силистренския еялетъ. Подъ Румелия се разбирали всички области, освенъ Силистренско. Въ Румелия имало еялети²⁾, известно време санджаци, кази, нахии и селски общини — карие. Следъ Танзимата³⁾ (1839—1840 г.) дойде ви-

¹⁾ За този Матей, търновски митрополитъ, въ единъ еленски хронографъ се казва: 1796 г. Стана войвода Мехмедъ ефенди Стамболлу и стори сюрдюню владиката Матей.

²⁾ Голѣмото значение на Силистра, като пунктъ, около който се е събиралъ голѣмъ брой окрѣзи и околии, се вижда отъ това, че споредъ единъ алманахъ турски — до 1848 г. и Сливенъ е билъ подъ Силистренския паша, когато пъкъ презъ епохата на хаджи Калфа той е билъ подъ никополския. Въ 1829 г. градътъ Сливенъ е ималъ свой кадия, аенинъ и други чиновници, зависещи отъ Силистренския паша. За аенинъ се знае, че е имало още презъ 1702 г. Всички тѣ сж носѣли официално името воеводи, както посочва стария сливенски мюфтия Хюсеинъ за единъ отъ последнитѣ аени — войвода на Сливенъ — Тахиръ ага. Помощникътъ на аенина се наричалъ векилинъ, а останалитѣ нему подведомствени: сеизинъ, сейменъ-баши и т. н. Това е било до вилаетската реформа (вж. Табаковъ, История на гр. Сливенъ, т. I, стр. 464—466).

³⁾ Еялети и вилаети. При първитѣ султани Османската империя е била раздѣлена на малки окрѣзи — подъ названиее лива, или санджакъ. Правителитѣ на тѣзи се наричали мири-лива или санджакъ-бей. Тѣ били подчинени на двама главни управители — единъ за Румелия, други за Анадолъ, наречени бейлеръ-бейи. По-късно, при Мурада V, Османската империя се раздѣлила на голѣми окрѣзи (еялети) начело съ паши. По известно време имало 26 еялети, 163 окрѣзи, раздѣлени на кази, буквално — сѣдебни участъци, отъ които едни състояли отъ малки паленки и села, наречени а х и и. Това било до 1844 г., когато султанъ Махмудъ уредилъ ново раздѣление на провинцитѣ: 28 области, 31 окрѣга и 54 независими воеводства. Следъ Танзимата ново разпредѣляне на еялети, лива и кази и най-после се почва велятската наредба, при която Европейска Турция имала 10 вилаети.

³⁾ Танзиматъ. — Мнозина смѣсватъ Танзимата съ Гюлханскиятъ хатишерифъ отъ 1839 г., който даде известни облекчения за раята въ смисълъ: а) обезпечи, на книга поне, за всички немюсюл-

лаятската реформа отъ 1864 год., която преименува еялетитѣ на вилаети и, ако да не заличи окончателно употрѣблението на термина Румелия, официалното и старо значение на думата стана само единъ исторически изразъ. Европейска Турция обемаше нѣколко вилаети: Дунавския, Одринския, Солунския, Битолския, Янинския, Бѣломорския, Критския и Босненския.

Както се вижда отъ фермана за Худутъ-намето на Елена, за което се помена по-горе и което се прибавя тука въ края като притурка, бидейки единъ документъ отъ голѣма важностъ, Елена е била карие (селска община), административно зависима отъ Търновско, окръгъ Никополски — при Търново. Субашитѣ за Елена и Еленска околия сж били пращани отъ Търново.

Будното население въ Елена, имаще начело своитѣ първенци-чорбаджии почти винаги е успѣвало да се нарежда така, че да има, безъ формално да бжде дадена, нѣкаква автономия, както сж били дадени автономии на нѣкои крайбалкански паланки и голѣми села. Еленчани сж гледали да иматъ добре уредени училища, черкови, а въ сжщото време внимавали, субаштътъ да бжде не само добъръ, почтенъ, съгласенъ съ интереситѣ на мѣстото, но още и да защитава селскитѣ интереси. Не е ли отговарялъ на тѣзи условия субаштътъ, еленчани сж правѣли всичко възможно, за да го махнатъ и да изискватъ други субашъ, съ когото да могатъ да вървятъ въ съгласие, като го каратъ да действува, съгласно съ интереситѣ на Елена и околията.

Характерно е, че еленски първенци въ известни случаи, когато не ги слушали войводитѣ въ Търново, както и владичитѣ, отивали въ Цариградъ да правятъ представления предъ самия Султанъ и да искатъ смѣняването и на владичи и на войводи.

Впрочемъ, оплаквания въ Цариградъ отъ войводи, паши, дерибейозци и субаши сж се правили и отъ други градове

мани, или рая, пълна безопасностъ досежно животъ, честь и имотъ; б) правилень способъ за разпредѣляне и вземане на данѣка и правилно уреждане на военната повинностъ. Прилагането на този ферманъ въ нѣвия пѣтъ на реформи доби названието „Танзиматъ“, множество число отъ арабската дума танзимъ, което ще каже редъ, устройство. Танзиматътъ почва да се урежда следъ Гюлханския хатишерифъ до Хатихумаюна отъ 1836 г. Следъ Хатихумаюна реформитѣ се продължиха, като се почна важното преобразуване на административното устройство въ видъ на вилаети, — разработиха се такива уредби, като предвиденитѣ въ нѣколкото закони по просвѣщението, по правосъдието, по бюджета, по Държавния съветъ и пр.

Реченитѣ права на немюсюлманитѣ — рая — се потвърдиха още по-ясно именно въ Хатихумаюна отъ 1856 г., следъ Кримската война. Рая — въобще означава подчинение, отъ рияетъ. Първоначално рай сж били всички поданици въ Империята, обаче по-сетне почнали сж да казватъ мюсюлмани и немюсюлмани, или райа (рая).

съ чисто българско население. По този начинъ мѣстното управление въ Елена се е приспособявало ще-неще къмъ мѣстнитѣ нужди и интереси.

Органи на управлението

Въ Елена отъ незапомнени времена е имало субашъ, като единственъ органъ на държавната властъ. Това е било до вилаетския режимъ, когато субашътъ се превръща въ мюдюринъ, буквално — управникъ, и село Елена-карие става беледъ-градъ, касаба.

Субашътъ е билъ изпроважданъ въ Елена, доколкото се помни, винаги отъ Търново. Както се каза, Търново е било подчинено на Никополската областъ (ливаи Негиболи). Елена е била наричана тогазъ карие (голѣмо село и сложна община), къмъ която сж били привързани махалитѣ, както турцитѣ сж наричали малкитѣ селца, или колиби. Въ началото на XIX столѣтие, въ времето на султанъ Махмуда, въ Турската империя е имало 28 пашалѣци (области), 31 санджаци (окржзи) и вѣнъ отъ туй — 54 воеводства. Въ Търново и преди Махмуда е имало войводалѣкъ. Това личи между друго и отъ нѣкои лѣтописни бележки, каквито азъ имамъ на ржка и печатахъ въ „Бѣлг. сбирка“ г. 1899, стр. 602-605. Тѣзи лѣтописни бележки сж намѣрени въ кжщата на учителя Никифоръ попъ Костадиновъ. Въ тѣхъ се казва, между друго:

1793. Стана войвода Кара-Хасеки и много хайдути наби на колѣи и даржа Тарнуву г (3) години.

1796. Стана войвода Мехмедъ ефенди Стамболлу и стори сюрдюнь владиката Матея.

1797. И въ тази година дуде Кйопрюлюоолу сасъ пазавантски аскеръ и влеси въ Тарнуву и станаха трима войводи уртаци: Кйопрюлюоолу Ибраимъ аа, Хаджи паша и Хаджи Ибрихамъ.

1793. Юсеинъ паша уби Кйопрюлюоолу на Караманув и стана турнаа аса уртак.

1800. Дуде Мемишъ войвода отъ Видинъ и седя въ Тарнуву г (3) месеци. И въ тази година дуде Трастенеклията Смаилъ аа, та зе Тарнуву съ бой и испади Мемишъ войвода. И стана той войвода. И платиха хората пу 2 харача; и овцетѣ платиха два пжти.

Тѣй че войводството въ Търново, както войводствата въ много области на Румелия — Европейска Турция, въобще, — и главно въ Узу — Силистренско, сж били главни управления, войводитѣ били представители на Султана. Известно време, обаче, срѣщатъ се вмѣсто воеводи а ени (буквално: старей, голѣмци, народни представители). По принципъ аенството е било единъ народно-представителски институтъ, който се е противопоставялъ на войводи и паши, и служело за закрила на населението въ неговитѣ лични и материални

интереси. Денитѣ, обаче, както въ Търново, така и другаде, се израждатъ и преобразяватъ и еволюиратъ въ сжщо такава властъ, каквато сж били пашитѣ, войводитѣ¹⁾. Денитѣ се събирали, види се, на меджлизъ (съветъ) и решавали нѣкои мѣрки противъ пашовскитѣ произволи и своеволия²⁾. Нѣкъжде аенството се съединило съ службата на самитѣ паши, или пъкъ се подчинило на мѣстния дери-бей, отъ когото получавало назначение вмѣсто да бжде изборно. Споредъ разкази на стари хора, въ началото на XIX столѣтие не само Търново, но и Русчукъ билъ войводалѣкъ, а Силистра и Видинъ — пашалѣци, санджаци. По-рано само Видинъ е билъ санджакъ³⁾.

Единъ прочутъ аенинъ въ Търново е билъ Фейзи (около 1814—1816). Той билъ арабаджия⁴⁾.

Този Фейзи, ако и да е билъ безграмотенъ, благодарение на бабаитлъка и юначеството, съ които се отличавалъ, събралъ около себе си панти и крайове и се наложилъ на тоя псстѣ въ Търново. Между него и аенина станало едно сражение за превземане Търновското аенство; обаче Фейзи — неправилно нѣкои хронографи пишатъ Физи — надвилъ. Този Фейзи е направилъ нѣколко високи часовници — кули, отъ които Еленската и до сега сжществува и работи. Часовникътъ бие всѣки часъ и се чува почти въ цѣлия градъ. Фейзи билъ изгоненъ въ 1816 г., 4 марта, а на мѣстото му дошелъ стамболията Сулкоманъ-Аа Карафирлията, както е забелязано въ единъ дамаскинъ, находящъ се у отецъ Тодора Калинкинъ, сега покоенъ.

Субашѣтъ

Като органъ на мѣстното управление въ Елена, субашѣтъ се е издържалъ въ ранно време само отъ глобитѣ, които е получавалъ и отъ нѣкои обичайни берии въ натура. Субашѣтъ е ималъ подчинени служачи нѣколко семейства — полицейски стражари. Тѣзи последни имали за свой прякъ началникъ по-късно и единъ чаушъ или билюкъ-башиа. Билюкъ-башиитѣ — буквално началници на чета — били полицейско-кърски пристави, които имали за задача да преследватъ „лошитѣ хора“: хайдутѣ, панти и крайове. Тази служба на билюкъ-башии и сеймени личи и отъ народнитѣ пѣсни, между които е и всепознатата:

¹⁾ Вж. В. Н. Златарски „Нова политическа и социална история на България“, стр. 19.

²⁾ Златарски, *ibid.*

³⁾ Тѣзи сведения сж събрани отъ мене отъ хаджи Христа Михайловски, тогазъ 80-годишенъ старецъ г. 1885.

⁴⁾ За него вж. моя очеркъ въ „Юбилеенъ сборникъ на Разградското читалище“, 1904 г., стр. 88.

Отдолу идатъ сеймени,
Сеймени билюкъ-башии,
Юнашка глава носѣха и пр.

Истински съветници на субаша и даже упжтвачи и ржководители негови, въ Елена, сж били мѣстнитѣ първенци-чорбаджии. И не само тѣзи, които сж били облѣчени официално въ службата на селски чорбаджии, но изобщо и другитѣ първенци въ селото, отличили се съ своя умъ, тактъ, обноски, сладкодумство и разпоредителность, сж били слушани отъ него.

Освенъ субаша, въ Елена се мѣрва отъ време на време още кадията отъ Търново. Това е бивало, когато кадията е бивалъ повикванъ да състави кжсамъ (помирително-раздѣлително) за нѣкое наследство, въ което е имало малолѣтни, сираци и не сж можели да уредятъ помежду си чрезъ спогодба това възъ основа на обичайния кодексъ, както е било общеприето. Тукъ трѣбва да се каже, че кадиитѣ въ XVIII столѣтие и по-рано сж били раздѣлени на разни степени и такива е имало въ всички по-главни села и градове. Даже тѣ сж включвали въ себе си не само сждебна, но още и управителна власть. Тѣ сж били близки до паши, бейове, аени и войводи. Кадиитѣ, впрочемъ, не сж се домогвали да се налагатъ на населението за уреждане мѣстнитѣ му препирни.

Следъ вилаетската реформа, когато Елена се прогласява за беледъ (градъ), появи се градска община — беледие, на чело на която застана вмѣсто субашъ-мюдюринъ (буквално — управникъ).

Въ моя бележникъ азъ имамъ записани нѣколко субаши, а следъ тѣхъ и нѣколко мюдюри. Казвали сж ми, че у хаджи Юрдана Кисъовъ е имало списъкъ на всички войводи и владици въ Търново, както и на всички еленски субаши. Азъ, колкото и да се старахъ, не можахъ да се сдобия съ този списъкъ, толкова важенъ, за да може да бжде той сега обнародванъ. Задоволявамъ се да дамъ списъка на мюдюри и субаши въ обратно изложение, т. е. каго вървя отъ най-ново време къмъ по-старото:

1. Янко Бѣлелията, българинъ, назначенъ за мюдюринъ малко преди Руско-турската освободителна война г. 1877. Въ Елена той е оставилъ добри спомени съ своето разумно държане.

2. Халимъ - Да.

3. Хюсеинъ - Да.

4. Мехмедъ - Да, отъ Кайсеръ (Кесария), родина на много мюдюри. Еленчанитѣ го нарекли „дѣдо Гунчо“ — по името на единъ мѣстенъ циганинъ, съ когото тѣ били, както се изразявали, лика-прилика както два стърка иглика.

5. Халимъ-ефенди, 1870 — 1871 г.

6. Хаджи-бей.

7. Мехмедъ-Аа, казватъ — зеть на прочутия Мидхадъ паша, тогава валя (областенъ управителъ) въ Турция (1860—1862 година).

8. Садъкъ-е фенди, 1863—1866 г. Отличенъ администраторъ, голѣмъ демагогъ, идѣше на всички голѣми празници въ черкова, палѣше свѣщъ на 12-тѣ евангелия (страстния четвъртъкъ) и държеше въ всичко време запалена свѣщъта си, посещаваше училищата, присѣтствуваше на изпититѣ, самъ предлагаше услугитѣ си да преподава турски езикъ, обичаше книжнината, имаше турска библиотека отъ закони, исторически книги и нѣкои литературни произведения: Шах-намето, Гулистанъ, Тутунамето, свирѣше на канонъ (сантуръ, цитра). Той се наричаше *jeun-turc* и Митхадъ-паша тербиеиси (възпитаникъ на Мидхадъ-паша). Познавахъ го добре. Струва ми се, че бѣше арнаутинъ-мюсюлманинъ. Обличаше се съ вкусъ, даже елегантно, съ панталони (бѣли), жилетка, сетре и фесъ винаги — огладенъ.

9. Хаджи-бей-Кюрдъ.

10. Мустафа-Аа.

Истински, обаче, управници и ржководители на мѣстното управление бѣха не субашитѣ, или мюдюритѣ, а първенцитѣ, които се събирали на заседание и отдѣлно и наедно съ субаша. Заседателното мѣсто на първенцитѣ, както и азъ запомнихъ, е билъ метохътъ — сграда и дворъ близо до часовника-кула. Този метохъ — еднокатна сграда съ широкъ дворъ до сахата, е игралъ презъ цѣлото XIX столѣтие важна роля въ културната история на Елена и Еленската околия. Духовницитѣ отъ Св. Гора-Атонъ, а именно отъ Хилендаръ, които сж обитавали този метохъ постоянно, сж били ревностни и непрекъснати пазители на старобългарскитѣ старини, езикъ и книжнина. Имало духовници, които правѣли извънредно голѣмъ добрини на бедното население.

Прочее, тука, въ този метохъ, е било заседателното мѣсто за съвещания по управлението, правораздаването и разнигѣ оплаквания, които сж се появявали отъ разни страни. Много пжти самоуправителнитѣ тѣла — Черковно настоятелство и Училищно настоятелство — сжщо така състоящи предимно отъ първенци и еснафлии, сж държели своитѣ заседания сжщо въ метоха.

VI. Данъчни отношения

Данъцитѣ, бериитѣ и ангариитѣ въ време на турското владичество сж били еднакви навсѣкжде въ Европейска Турция, може би — съ нѣкои мѣстни приспособления и изключения. Характерни сж, обаче, нѣкои подробности и разбирания на мѣстнитѣ жители, терминологията на данъцитѣ, органиитѣ и лицата въобще, които сж боравили съ събирания и внасяне на тѣзи данъци по принадлежностъ.

За да има една нагледност и редъ, азъ дѣля данъци и тегиби на следнитѣ три категории:

1. Ангарии; 2. прѣки данъци и 3. косвени данъци.

1. Ангарии. Това сж били тегиби, отбивани въ натура чрезъ работа, единъ видъ трудова повинностъ, която е трѣбвало да извършатъ жителитѣ еленчани и околията — въ полза или на субаша, или изобщо на хюкюмата (правителството). Таквизъ ангарии сж били: правене и поправяне на пжтища, особено въ боазитѣ (Фидовския и Миндъовския); превозване на турски службашаи отъ едно мѣсто на друго (това напомня старобългарската „подвода“). Турцитѣ наричали тази повинностъ „мекаре“. Задължителенъ е билъ, впрочемъ и произволно налаганъ, конакътъ (тъй наречената приселища въ ст. б. хрисовули) — най-тежката и неприятна тегиба, носена съ огорчения и голѣми измжчвания.

Характерно е названието на резиденцията на субаша, както впрочемъ и на другитѣ управници — турци: конакъ. Конакъ ще каже мѣсто което е обиталище назначено за кондисване, временно настаняване: конакъ дири и наемва лице, което пжтува. Конакъ е още и пашовската резиденция, частна или официална. „Ще те обадя на конака“, казватъ въ Елена, за да обърнатъ внимание на тогозъ, противъ когото иматъ да се оплакватъ, че ще се подаде противъ него писменна или устна тжжба (жалба), заради неправилни действия и за нѣкоя устна обида или за неизпълнение известни задължения.

Вънъ отъ това, населението е било длъжно, поне до Танзимата, да събира и да дава месечно по нѣщо въ натура за издръжката на субаша и находящитѣ се около него сеймени.

Прѣки данъци. а) На първо мѣсто тукъ трѣбва да поменемъ за така наречения войводалъкъ — старъ данъкъ, който се е давалъ за разноски на пашата въ административния районъ, както е било въ ранно време Еленско. Този данъкъ отъ 2400 гроша за всѣки шестъ месеци се е разхвърлялъ на всички нахии, каквато нахия се е считала известно време и Елена, а съ нея заедно и Беброво.

б) Бирьта или виргията. Това е било данъкъ на кжща, на домакинство. Думата бирь-бирьта не е достатъчно уяснена въ нашата терминология и заслужва едно компетентно изучване отъ страна на българския езиковедъ¹⁾.

¹⁾ Г. С. Раковски казва, че бирьта е царско даждие, че се е събирала отъ бирника, и че бирникътъ носи това свое название отъ бирь. Той носялъ въ старина златна тояга, както се възпѣва въ припѣвнитѣ пѣсни. „Горски пжтникъ, 261.

Въ една народна пѣсенъ се казва:

Събрали сж се попове
попове, селски кметове,
тежка берия да пишатъ.

Турцитъ сж наричали виргия този данъкъ, който напомня българската димнина (димница); гръцкото капниконъ, френското *fumage* и по-късно *tribut foncier*, по образецъ на който вѣроятно турцитъ следъ Танзимата сж видоизмѣнили виргията на емлякъ-парасж, който се е събиралъ върху мюлка (пълната собственост), вѣобще върху покрити стежания. До Танзимата Еленско, безъ Бебровско, е плащало за биръ 135,300 гроша.

в) Разни видове десетъци (ошуръ, ондалъкъ).

Десетъкътъ е единъ данъкъ, който се срѣща въ всички страни и у всички народи. Нѣкжде даже този данъкъ е узаконенъ първоначално въ вѣрските законоположения на дадена мѣстност. У турцитъ, както впрочемъ и въ еврейското право, този десетъкъ изрично се поменава въ Корана, отъ гдето е преминалъ въ Шерийското право, цѣли вѣкове единствено прилагано въ турските правоотношения.

Ошурътъ — десетъкъ, вземанъ отъ всички земни произведения, въ Еленско се е закупувалъ отъ мюлтезими, или ошурджии, за 35 хиляди гроша. Много пжти еленчанитъ, за да се отърватъ отъ злоупотрѣбленията на тѣзи чужди, идвали повече пжти отъ Одринско и Ст.-Загорско, мюлтезими, самички сж закупували този ошуръ и сж го разхвърляли между населението пропорционално съ имотността на данъкоплатеца.

Интересно е, че следъ Танзимата било решено ошурътъ да се взема въ натура и да се продава на закупвачи мухасжли, каквито били на първо време нѣкои старо-загорски чорбаджии. Първи пжтъ ошурътъ се продалъ за 120,000 гроша.

Самъ по себе си ошурътъ не е билъ нѣкой тежъкъ данъкъ. Давали сж, или по-право, трѣбвало е да се даде една десега отъ наличното произведение. Обаче, злото е било въ това, че закупвачътъ не идвалъ на време, че той манипулиралъ по начинъ такъвъ, щото много пжти десетъкътъ — ошурътъ или ондалъкътъ — се превръщалъ въ една пета и по този начинъ сиромашъта е усѣщала голѣмата тежкотия на този данъкъ. Друга тежкотия е състояла въ това, че закупвачътъ не е ималъ достатъчно служители, които да отиватъ на време да събиратъ десетъка. Така че много пжти кръсци и купни сж били оставяни и излагани на дъждове и понѣкога гниели и се разваляли. Най-после трета мжчността не малка е била и тази, че закупвачитъ си имали и поддържали бейлишки хармани, на които е трѣбвало всѣки да превози ошура въ снопи, а тамъ се свиквали на ангария жителитъ — граждани и селяни — да върхатъ и да чистятъ произведението на ошура.

Баа-парасж — пари (данъкъ) за лозя — е било тоже единъ десетъкъ, обаче, обърнатъ въ пари, той се плащалъ на

увратъ (дюлюмъ) по 60 пари. Отъ Танзимата той се уголъ-милъ на 70 пари. Вънъ отъ баа-парасж, плащало се още и тъй наречениятъ шарапъ-гюмрюю — акцизъ. Особенъ чиновникъ отивалъ по къщата въ Елена и по колибитѣ, измѣрвалъ виното, оставялъ необложени 200 оки за пиене и за артъка — повечето се плащало.

д. Бейликъ (игнам-бейлиги). Бейликътъ (бегликътъ) е билъ данъкъ върху овцетѣ. Оправдалъ се е съ това, че държавата допуска на паша въ своитѣ земи добитъкътъ на населението. Еленско, безъ Бебровско, е било длъжно да се откупува отъ този данъкъ съ 1,000 овна. Овнитѣ, обаче, трѣбвало да бждатъ отборъ т. е. тлъсти, угоени, а понеже въ Елена нѣмало такива, трѣбвало да ходятъ да купуватъ подобна жива стока отъ другаде и да я закаратъ въ Търново.

е. Харачъ. Терминътъ произлиза отъ харчъ — разноски. Той билъ личенъ данъкъ. Харачътъ е билъ най-удобенъ и доходенъ за турската хазна, защото се е събиралъ безъ недобори и отъ всички. Тука думата е не за харача отъ земитѣ — зарадъ тѣхното владѣние и ползувани, — а за онзи данъкъ, който всѣки рай — малъкъ или голѣмъ — е билъ длъженъ да плати или за това, че той се допускалъ да живѣе или за това, че той се откупувалъ отъ кръвната, военната повинностъ. Харачътъ е билъ наричанъ нѣкъде и джизие. Въ практическото прилагане на закона за харача, той се дѣлѣлъ на категории: 1. Една — долня степенъ; 2. Ефсатъ — срѣдня степенъ и 3. Аля — висока степенъ. Съгласно съ закона, данъкъ е трѣбвало да платятъ само встѣпващитѣ вече въ пълнолѣтие, обаче на практика плащало всѣко мжжко, за да се откупи отъ военната повинностъ. „Турчинъ харачъ не плащалъ, защото това би било обидно за неговото положение на ага — господаръ“. Сжществената, обаче, причина е ясна: турчинътъ отбизалъ лично военната си повинностъ.

До Танзимата Еленско съ колибитѣ, безъ Бебровско, е плащало около 100,000 гроша за харачъ, който билъ разхвърлянъ на глава върху всички жители отъ мжжки полъ, отъ 18 до 60 години. Въ селата се смѣтало отъ 16 години. Въ Еленско се знае, че тритѣ категории харачъ били раздѣлени за плащане така: 15 гроша — една, 20 гроша — ефсатъ и 60 гроша — аля. Разпредѣлянето по категории ставало въ самитѣ общини, гдето данъкоплатцитѣ знаяли своята имотностъ.

За харача у насъ има цѣла литература, която заслужва вниманието на специалиста.

Емлякъ. Данъкъ, който плащатъ тѣзи, що притежаватъ всѣкакъвъ видъ недвижими имоти: ниви, лозя, градини и т. н. Този данъкъ, както се помена, е дошелъ да замѣсти виргията.

ж. Шама-парасж. — Данъкъ за освѣтление на дюгени. Азъ се опитвахъ на нѣколко пѣти да събера данни по този данъкъ, но това не ми се удаде. Той билъ плащанъ само отъ бакалитѣ (дюгенджиитѣ) на разни категории: 60, 50 и 40 пари.

з. Испенчъ-парасж. Название на единъ данъкъ, върху произхождението, съдържанието и размѣритѣ на който има твърде много и различни сведения и обяснения. Юрий Венелинъ е на мнение, че спенчътъ (испенчъ) иде отъ експенза (издръжки), — този терминъ се намѣрва и въ влахо-българскитѣ хрисовули и въ полскитѣ паметници.¹⁾ Преводачътъ на документи отъ време на турското владичество, находящи се въ нашата Народна библиотека, Д. Ихчиевъ, изкарва испенчътъ като харачъ, бедели-аскерие.²⁾ Проф. В. Н. Златарски³⁾ твърди, че испенча е девшурмето, тъй наречения кръвенъ данъкъ — наборъ на красиви, здрави християнски момчета отъ 7 години, които всѣки 5 години се събирали по цѣлата Империя. въ размѣръ една десета отъ населението, и се откарвали въ четиритѣ сараи: Султански, Баладски, Иподромски и Одрински, гдето бивали потурчвани, отхранвани и възпитавани въ духа на Исляма. Отъ тѣхъ се попълвалъ еничерския корпусъ. Хамеръ въ своята „История на Отоманската империя отъ произхождението ѝ до наши дни“, френския преводъ, 1841 г. томъ XVIII⁴⁾ тълкува испенча така: Испендже, такса на робитѣ. Испендже-кягадж, билетъ за освобождаване отъ петата часть на таксата за робитѣ. Споредъ Раковски испенчъ-парасж е билъ данъкъ прибавенъ къмъ харача, допълнителенъ данъкъ.⁵⁾

Въ Елена, следъ много разпитвания и събирания на сведения, азъ идвамъ до заключение, че спенчъ или испенчъ-парасж е билъ данъкъ за невѣрнитѣ — заради клане на свине — това, което отсетне е било измѣнено на сержимъ-парасж. Това мнение поддържа и Джансъзовъ.

Самата дума испенчъ е чужда на турския езикъ. Тя ще каже: искане на петъ (пета часть). Тя е употрѣбена и въ най-старата турска данъчна терминология, още при първитѣ султани. Мурадъ I е издалъ ферманъ да се взема една петина отъ цената на всѣки продаденъ робъ. Това е съгласно съ опредѣленieto, както видѣхме, на Хамеръ. Съ тоя данъкъ се поддържалъ еничерскиятъ оджакъ. Въ XV в., следъ превземането на Цариградъ отъ Султанъ Мухамедъ II Елфатихъ (1453 г.), тоя данъкъ почналъ да се взема отъ християнитѣ — рай като данъкъ, за гдето колѣли и ядѣли свинско, както

¹⁾ Юрий Венелинъ. Влахо-българскія грамоты, стр. стр. 157—210

²⁾ Известия на Ист. д-во.

³⁾ Нова социална и политическа история на България, стр. 7.

⁴⁾ Hammer. Histoire de l'Empire Ottoman.

⁵⁾ Горски пѣтникъ, първото издание, 254—266 стр.

за това свидетелствува еленското тълкувание на испенчъ. По-късно, обаче, тоя данъкъ билъ погълнатъ отъ харача и бедели-аскерие.

Въ събранитѣ отъ мене и печатани „Материяли“ по предмета (СбЮО — Държавно право), въ отговора отъ Еленско, тълкувано е испенчъ — данъкъ за клане на свине; въ Знеполь — данъкъ като днешното канъ-парасж, за клане на добитъкъ; въ Краище само се поменава испенчъ-парасж.

При едно виимателно проучване на данъкътъ испенчъ, неговата природа, установяване, събиране въ разни времена. еволюция, азъ заключавамъ следующото:

Испенчътъ най-напредъ е билъ данъкъ за невѣрующитѣ, както е казано въ фермана-Ходутнамето на Елена — кяфиратъ кяфиръ. Въ преводътъ на този еленски документъ, правенъ въ Търново при Окржжния съдъ отъ преводача г. П. Георгиевъ, съвсемъ оригинално „спенчъ на кяфиритѣ“ е преведено съ израза „спенчъ на обожателитѣ на огъня“. Единъ терминъ съвсемъ неумѣстенъ, освенъ ако се е искало да се каже съ него идолопоклонецъ, невѣрующъ въ Бога, което сжщо е невѣрно. Тълкуванието, че спенчъ се е вземалъ отъ невѣрующитѣ, като се прилага заради това, че тѣ сж колѣли свине, не измѣнява истинската природа на този оригиналенъ данъкъ. По-късно спенчътъ се преобрѣща въ виргия, биръ или бирия. И, най-сетне, той се поглѣща отъ онзи харачъ, който се е плащалъ като бедели-аскерие, т. е. за откупуване отъ военната повинность, защото на невѣрующитѣ, т. е. на немюсюлманитѣ, не е било позволявано да отбиватъ военна повинность, да ставатъ турски аскеръ. Невѣрни и легендарни, прочее, сж сведенията за нѣкакъвъ ферманъ, споредъ който Елена се освободила отъ данъцитѣ житнина и харачъ¹⁾.

Освенъ тѣзи царски данъци, берии и ангарии, нека се прибави и това, което е давано отъ населението — отъ време на време — като индадие, все за царщината, особено въ време

¹⁾ Известия на Истор. Д-во, г. I. стр. 85.

За данъцитѣ въобще интересни сж сведенията, зети изъ ферманитѣ на Видинския санджакъ отъ Д. Ихчиевъ и напечатани въ кн. II на „Известия на Историческото дружество“, стр. 103 и слд., както и „Материяли изъ турската архива при Народната библиотека“ СПС, год. XX, кн. I—II. Отъ тѣзи данни се вижда, че е имало данъци съ разни наименования, каквито сж: 1. ресуми-селямайне — за благополучно пътуване; 2. кафтани-беха — цена за официално облѣкло; 3. нали беха — за подкова на конетѣ; 4. конакъ ве конакчи акчасъ — квартирна тегоба въ плата; 5. испендже; 6. вякъ басж или кодумие — право за ходене по земята; 7. захаири беха — стойность на храна; 8. сараидюшемеси — такса за постилния дворецъ; 9. мюбаширие — право за докарване предъ съдъ или управление; 10. адети игнамъ — бейликъ за овце; 11. ресуми ирусанелеръ — младоженческо право; 12. хѣки-аверисъ-теклифи т. е. право за живѣене, което плащали привилег. соколари, вмѣсто емлякъ.

на войни и — на второ мѣсто — помощта въ натура, давана на субаша. Известно време, по-рано отъ вилаятската реформа, субашитѣ не сж имали постоянно опредѣлена заплата. Предъ видъ на това, цѣлото село е било длѣжно да доставя ежемесечно на субаша следнитѣ дажби: 1.50 крини жито, 2.50 крини ечмикъ или овесъ, 3.50 кила масло. Тази доставка била назначена за субаша, за сейменитѣ и за тѣхнитѣ коне. На второ мѣсто, трѣбвало е да се доставятъ на субаша дърва, овни, шилета, яйца, които сжщо така били давани въ опредѣлено количество. Баба Цончовица ми каза, че това се наричало „житнина“. А наричало се житнина, защото при разхвърляне всѣка кжща на първо мѣсто давала една крина жито и една крина овесъ. Който искалъ да се откупи, трѣбвало да плати по 3 гроша вмѣсто тази житнина. Всичко това напомня нѣкогашната житнина (ситаркия), която била по-късно обърната въ пари и станала перпериятикъ¹⁾.

Косвени данѣци. Било е време, когато гюмрюкъ, въ една или друга форма, се е вземалъ за всѣко нѣщо, което се е изнасяло отъ Елена, за да отиде даже въ Горна-Орѣховица или въ Търново. Особено това е било за изнасяне на жива стока или храни. Това е било кара-гюмрюкъ.²⁾

Освенъ това, плащало се е за влазяне въ Търново или Г. Орѣховица съ натоварени кола — бачъ — по единъ грошъ на колата.³⁾

¹⁾ Вж. моята „История на старобългарското право“. Рилскиятъ хрисовуль говори за „житари“, които като бирници, що събирали този данѣкъ.

²⁾ Кара-гюмрюкътъ — вътрешно мито, вземано при превозване на стока и земни произведения отъ едно мѣсто на друго, е билъ премахнатъ въ Турско окончателно едва на 1 мартъ 1874.

³⁾ Разхвърляне на данѣцитѣ. — Разпространена е била системата за отдаване на откупъ (илтизамъ), мукатта) събирането на данѣцитѣ, — система, която е извиквала голѣми злоупотрѣбления, но която е продължавала да сжществува и следъ Гюлханския хаттишерифъ и едва Хатихумаюнътъ отъ 1856 г. я отмѣнилъ. Следъ това време е била възприета системата на прѣкото събиране отъ страна на хазната, чрезъ нейни агенти, на данѣцитѣ, освенъ десетѣкътъ. И за десетѣка, обаче, новиятъ редъ на нѣщата не далъ очакванитѣ резултати, — и той билъ премахнатъ, като се приготвяло уреждането на единъ поземеленъ налогъ, за какѣвто ставали дълги проучвания до 1876 г.

Начина на разхвърляне виргията и др. нѣкои налози, за които се говори тука отъ насъ, е билъ опредѣленъ споредъ обичая. И за това въ 1858 година е издаденъ единъ законъ, печатанъ въ текстъ у Николаидесъ III, 327. Разхвърлянето споредъ наредбата ставало така: Казалийскиятъ съветъ разпредѣлялъ данѣцитѣ по общини, които влазяли въ казитѣ, а следъ това мухтарьтъ (кметьтъ), при участието на старейшинитѣ въ селото, разпредѣлятъ тази частъ между жителитѣ на селото, сѣразмѣрно съ състоянието на всѣкито. Така събранитѣ суми се давали на таксилатъ-мемору — касиеръ на казата, който е билъ въ ведението на малъ-мюдюрю, финансовъ чиновникъ, който отъ своя страна билъ подчиненъ на каймакама (окол. у-тель). Следъ това по началство сумитѣ постжпвали въ Цариградската хазна.

Владишки дажби

Въ време на турското владичество, населението е било длъжно да плаща и известни владишки дажби (даждия), които състояли главно въ следнитѣ: 1. Войтия. Това е било данѣкъ, разхвърлянъ селски, за да се плати кесимъ нѣщо на владиката, за гдето се вестилъ въ селото, светилъ вода или служилъ въ черковата.

2. Владичина. Това било даждие на вѣнчило 6—8 гроша.

Тѣзи две владишки дажби сж били давани независимо отъ такситѣ за вули, за разни свидетелства, за опопване и т. н. Въ онова време за опопване се е давало 1000 гроша, — следъ Кримската война.

За юридическия фолкоръ и обичайното право, особено е важно да се помене тука за единъ данѣкъ, който не ми се е представяло случай да забележа или узная за други мѣста, освенъ въ Елена; за него въ запискитѣ си чета следното:

Одъ ръ парасж,— наричалъ се тѣй единъ владишки данѣкъ, по-късно нареченъ вѣнчило. Владиката вземалъ този данѣкъ, както ми казваха на шега, защото женитѣ спѣли на одъ ръ първата вечеръ, а нѣкои и по-сетне. Въ тоя данѣкъ, особно въ наименованието му, дали нѣма напомнюване за първобитния бракъ и за отношението къмъ него на господаря, който отпосле е бивалъ наплащанъ за своето право? Дали нѣма тукъ нѣщо, което да напомня откупването отъ господаря, въ случая отъ владиката, на правото на първата брачна нощъ — *jus primae noctae*?

Органи на данъчното управление и тѣхното ведомство

Въобще въ Турската империя дѣлото на данъчното управление се намѣрвало въ пълно безредие. Наистина и отъ централното управление въ Стамбулъ и въ нѣкои областни административни центрове, сж се правили опити и сж вземали мѣрки, за да се внесе единъ по-правиленъ редъ при опредѣлянето и събирането на данъцитѣ. Издавани сж били правилници, наредби, ирадета, даже закони. Отъ време на време сж били разпрацани тенбихати (упжтвания). Въ всѣки случай до Танзимата не е имало нито на писмо, нито на практика, единъ установенъ редъ, споредъ който да се постъпва въ тази областъ. Пашитѣ, войводитѣ и аенитѣ въ провинциитѣ малко сж се вслушвали въ наставленията и наредбитѣ на Стамбулъ. Тѣ, въ много мѣста, играели ролята на управници, напомнящи донѣкжде феодалнитѣ владѣтели, които сами уреждали и данъчнитѣ отношения въ своитѣ райони — санджаци, кази, нахии и кариета.

Въ Елена сж били познати въ турско време, като се почне още отпреди Танзимата, следнитѣ органи за събиране на данъцитѣ и на бериитѣ отъ всѣкакъвъ видъ. На първо мѣсто тукъ е билъ кабзумалина. Той е билъ, тъй да се каже, главниятъ бирникъ за цѣлата нахия; той прибиралъ сумитѣ отъ данъцитѣ и ги внасялъ въ войводската каса въ Търново, гдето имало единъ башъ-кабзумалинъ, или — както по-късно се е наричалъ — сандъкъ-емини, т. е. пазителъ на ковчега — ковчежникъ.

Кабзумалинътъ въ Елена е билъ мѣстенъ жителъ, българинъ, християнинъ. За цѣла Еленска околия е имало единъ главенъ кабзумалинъ, или бирникъ, както е имало единъ кметъ, единъ избранъ чорбаджия. Кабзумалинътъ, обаче, ималъ въ своето ведомство и разположение махалници, инакъ наричани още кабакчи — трима за цѣло Еленско и за колибитѣ, или махалитѣ. Махалници сж били наричани тѣзи помощници-бирници, защото тѣхната служба е била да обикалятъ махалитѣ, колибитѣ, малкитѣ села около Елена и да събиратъ даждията, а кабакчи сж били наричани, защото носѣли въ по-старо време съ себе си тиква или кратунка, съ цѣпка или рѣзка (дупчица) отгоре, за да може презъ нея данъкоплатцитѣ да си пуцатъ данъка. Споредъ други обяснения, въ кратунката пуцали само възнаграждението на махалницитѣ — по една пара, по-късно по две пари. Въ кратунка или въ тиква се е слагалъ този данъкъ или възнаграждението, е безразлично. Вѣроятно отъ тукъ е и пословицата „Не било въ тикви, ами въ катуни“. Терминътъ кабакчия, като действующъ институтъ, билъ познатъ и въ други нашенски краища, напр. въ Ловчанско.¹⁾

Изборътъ и опредѣлянето на кабзумалина и на махалницитѣ се е смятало за обществено дѣло. Съ този изборъ било заинтересовано цѣлото население. Наистина, дълго време чорбаджиитѣ сами си присвоявали правото да правятъ този изборъ, но и въ такъвъ случай тѣ вземали подъ внимание общото мнение, тъй че тѣхниятъ изборъ ималъ изгледъ на общъ — отъ всички извършенъ. Впрочемъ, трѣбва да се прибави, че въ онѣзи времена изборъ споредъ днешнитѣ понятия не е сжществувалъ. Достатъчно е било тогазъ единъ отъ старейтѣ, първенецъ, да попита присѣтствующитѣ селяни, съгласни ли сж да се избере едикой си. Тѣхното съгласие се е смятало за истински изборъ.

Въ Елена се знаятъ нѣколко добри и коректни кабзумали и махалници, които сж привлѣкли любовта на населението и за които се говори съ почитъ къмъ паметта имъ. Такъ визъ сж били, между други: Петъръ Недювъ, Петъръ Фараша, Петко Момчиловъ, Михалъ попъ Момчиловъ.

¹⁾ Вж. СБЮО Държавно правс, стр. 265.

Махалниците имали за прѣкъ свой дългъ да събиратъ бирята (виргията), харача и други нѣкои даждия. Процедурата на събирането е била приблизително следующата:

Махалникътъ носѣлъ съ себе си рабошъ (четеле): на всѣки данѣкоплатецъ той давалъ „щенѣто“, „пилето“, „агнето“, а самъ задържалъ у себе си „майката“. Рабошътъ билъ нѣщо като данѣчна книжка. По нея данѣкоплатецътъ знаелъ точно, колко му е отрѣзано даването, колко е далъ и колко остава да дава. Защото всѣка негова вноска била вписвана въ майката, присъединявана съ пилето. Вписаното само въ рабошамайка не се е смятало за валидно. И обратно.

Рабошътъ изчезналъ нѣщо къмъ 1870 год., когато кабакчията и кабзумалинътъ почватъ да издаватъ разписки, подписани и подпечатани. Обаче, тѣзи разписки много пжти били летящи, не кочанни, и населението дълго време въздишало по рабоша и намѣрвало, че той е най-желаната и идеална данѣчна система.

Споредъ събранитѣ отъ мене сведения за Софийско, кабзумалитѣ се наричали бирчи и или бирджи и, а векилинътъ (вж. по-долу) — послужникъ (сведенията ми сж дадени отъ дѣдо Антонъ отъ Мошино и дѣдо Младжи отъ Маслово).

Съпоставянето на сегашнитѣ софийски названия бирчи и, бирджи и, както и бирозъ, съ старобългарскитѣ хрисовулни термини: бирчия, бирджия, побирчии — ни води къмъ едно интересно заключение: каква чиста българска терминология въ правнитѣ отношения е била запазена по нейде през време на турското владичество.

Векилскиятъ институтъ

Заслужва внимание и проучване векилскиятъ институтъ въ свръзка съ стопанството на нашитѣ села и градове въ време на турското владичество.

Въ Елена, споредъ събранитѣ отъ мене сведения, векилитѣ (буквално пълномощници), сж се грижили да събиратъ и да доставятъ на субаша неговия хакъ, — по право — таинъ който, както се помена по-горе, се състоялъ въ нѣколко даждия, берии: житнина, масло, животни, ечмикъ, овесъ и пр. Векилинътъ не е билъ кабзумалинъ. Кабзумалинътъ е трѣбвало да има и довѣрието, потвърждението на властта, както избирания чорбаджия, а векилинътъ е билъ нѣщо като домакинъ на селото въ неговитѣ стопански отношения къмъ субаша.

До скоро въ Елена се сочеше векилската кжца на мѣстото, на която сега се издига кжщата на даскалъ Илия х Ст. Бобчевъ. Таквизъ векили се поменаватъ: Димитъръ Разсукана, Тончо Векила, Милко Векила. Въ „векилската“ кжща

и дворъ сж донасяни, както провиантитъ, така и животни, птици и пр. за субаша. Маджаровъ, Мих. Ив., ми е разказвалъ, че и въ Копривщица е имало този векилски институтъ. Тамъ векилинътъ ималъ сжщата служба, както въ Елена. При това легендата разправяла, разбира се съ известно преувеличение, както става въ такива случаи, че единъ векилинъ въ смѣтката на своитъ разноски показалъ 1,200 гроша, похарчени за мастило. Всѣки е разбиралъ парадоксътъ, особено за онова време. Въ Софийско векильтъ е носѣлъ¹⁾ название много интересно—служитъ и послужникъ. Службата на служита и тукъ била да събира провианта (съестни припаси) за хранене на турскитъ служебни гости — субаши, кжръ-сердари, билюкъ-башии и др. Собствено тѣзи „забити“ слазjali у заможнитъ селяни на конакъ или у първенци и чорбаджии, обаче разноскаитъ за туй гостуване били за смѣтка на цѣлото село.²⁾

Нѣкжде векили сж били лицата, избирани за да бждатъ близко около кмета и даго замѣстватъ въ случай на отсѣствие. Така е било въ Г.-Орѣховско³⁾.

Отъ даннитъ, които се иматъ на разположение за векилитъ, би могло да се заключи: 1. Че тѣхното произхождение е свързано съ онзи грозенъ конакъ, старата приселица, отъ която се е пишѣло до Бога, и която въ старо време е извикала и института на станъ, станове — специални кжщи, въ турско време одаи, за да могатъ тамъ да се настаняватъ служебнитъ гости, безъ да имъ се дава възможность да отиватъ въ частни кжщи;

2. че векилитъ сж били общински „служити“ и „послужници“ — собствено пълномощници, за да услужвагъ, покрѣщатъ, изпрацатъ и гощаватъ „царскитъ хора“;

3. че този институтъ се е ограничилъ нѣкжде, както е било въ Елена, само като му се е възлагало да се грижи за продоволствието на субаша и всичкитъ му подчинени и около него находящи се прислужници: сеймени, чауши, билюкъ-башии и пр.

Харачерскиятъ институтъ

Циганитъ на много мѣста въ България, сжщо така и въ Търновско, както и въ Елена, сж имали отдѣленъ особенъ бирникъ, наричанъ харачеринъ или харачеръ. Той не е билъ церибашията, или черибашия. Харачеринътъ билъ махасждинъ — обикновено турчинъ, който закупувалъ харачитъ на циганитъ въ цѣлия войводалкъ и обикалялъ села и паланки, за да открие, где има цигани и да

¹⁾ С6Ю0 — Държавно право стр. 188.

²⁾ С6Ю0 с. мѣсто.

³⁾ С6Ю0 — Държавно право стр. 962.

събере отъ тѣхъ харача. Характерно е, че въ по-първо време харачеринтъ не е правѣлъ разлика между мюсюлмани и християни-цигани; не е правилъ разлика, дали циганитѣ сж катунари — черге-чингяне, или сж заседнали, редовни жители въ градъ или въ село, на които много правилно се е гледало, както на всички останали граждани.

На харачерина се е гледало като на нѣкое страшилище, което сякашъ дирѣло какви повече пакости да направи. Той се отнасялъ съ циганитѣ като съ животни, гонѣлъ ги да ги улови; уловенитѣ връзвалъ въ синджири, вериги, затварялъ ги въ изби, догде да си изплатятъ харача. Въ много старо време, както ни сж разказвали, харачеринтъ идвалъ въ Елена съ „каяфета“ на голѣмецъ, свиквалъ циганитѣ на горния мейданъ, вържелъ ги, за да ги кара въ Търново. Той знаялъ по опитъ и минало, какво ще стане следъ това. А именно: идвали женитѣ на вързанитѣ, разплаквали се, разкрѣквали се, тръшкали се о земята, пискали и всѣкога, що има по тѣхъ колко-годе ценностно: обици, гривни, прѣстени, чапрази ги давали на циганския бирникъ и така откупували мжжтѣ си. Освободенъ отъ веригитѣ, такъвъ циганинъ скачалъ, припвалъ да бѣга, кждето му очи видятъ, отъ страхъ да не би пакъ да го арестуватъ.

Харачеринтъ е бивалъ гощаванъ отъ циганитѣ пребогато. Еленски първенци правѣли добрина на циганитѣ, като заплащали зарадъ тѣхъ на харачерина, а тѣзи цигани отсетне изплащали редовно своитѣ дългове съ лихвитѣ, било съ обслужване, чрезъ работа, било съ пари. Нѣкои смѣсватъ харачерския институтъ съ чери-башийскитъ, или чери-башийскитъ, между тѣхъ, обаче, има известна разлика. Ако първиятъ е данъченъ агентинъ, закупвачъ, другиятъ е нѣщо като полицейски приставъ, управникъ, посрѣдникъ между циганитѣ и властта. Последниятъ е билъ избиранъ, но много пжти той се натрапвалъ за чери-башия, благодарение на своята хитростъ, смѣлостъ, бабаитлъкъ или ловкостъ.

Въ най-старо време черибашия е било титла на времененъ началникъ при еничерското устройство. Той е билъ десетникъ и е занимавалъ още по-високъ чинъ, обаче посетне преминалъ къмъ строя на циганския животъ¹⁾.

Чери-башиитѣ въ нѣкои мѣста — Пловдивъ, Варна, — сж играли голѣма роля и следъ Освобождението, използвайки

¹⁾ Вж. Belin. Les flefs militaires, стр. 47.

Царибашия, черибашия. Споредъ Иречека (Княжество България, ч. I. Б. Държава, стр. 151). Думата като титулъ е западнала. Codex Sumanicus отъ 1309. Има чери като войска, черибаши като пълководецъ. Въ това значение и дветѣ сж известни въ другитѣ тюркски езици (отъ тамъ и еничери — нова войска). Въ по-старитѣ турски постановления джери-баши се наричи единъ офицеръ на феодалната конница: освенъ него този титулъ носѣлъ и главатарьтъ на обознитѣ войници (Hammer, Osm. Staatsverfassung, 310, 370).

партизанскитѣ борби и ежби у насъ. Тѣ сж вземали обикновено страната на хюкюматъ-партиясж — правителствената партия, и съ подчиненото тѣмъ циганско население сж решавали много пжти изхода на изборитѣ — градски и даже депутатски. Това е ставало почти въ всички режими. Петко Каравеловъ бѣше привърженикъ на идеята да се лишатъ поне за известно време циганитѣ отъ изборни права. Една подобна наредба бѣше издадена въ този смисълъ.

Циганитѣ въ Елена, всички православни християни, заседнали и имащи своитѣ кжщи и малко-много добро състояние, сж живѣли мирно, добре, наедно съ другитѣ граждани. Тѣ сж били и продължаватъ да бждатъ месари, налбанти, ковачи, свирачи. Въ време на цвѣтущото положение на копринарството тѣ сж се отличавали съ най-голѣмо майсторство при и около дулапитѣ, както за настаняване на казанитѣ, тъй и за хубавото копринено производство. Циганитѣ изтъквали това свое преимущество, и справедливо, съ известна гордостъ.

Право и сждъ

Шерийски сждъ. Ако има нѣщо, което въ турския държавенъ строй да е било повече или по-малко постоянно уредено, това е шерийскитѣ сждъ, въ който сж влизали, като се почне отгоре надолу, следнитѣ органи, мѣста и лица: Имало е двама казжскери — единъ за Анадола, други за Румелия. Тѣ били поставени начело на духовната магистратура и представяли на Върховния началникъ — Шейхюль-Исляма, кандидатитѣ за всичкитѣ сждебни мѣста въ тѣхното ведомство. Следъ това следватъ 28 сждебни съвети, споредъ вилаетитѣ за Анадолъ и Румелия.

Казитѣ или кадалжцитѣ сж имали за центрове главнитѣ градове на санджацитѣ и на казитѣ. Тука сждиитѣ — кадии, наиби, били назначавани съ султанско ираде. Наибитѣ сж били сжщо така сждии и, може да се каже, че наибъ е синонимъ на кадия.

Решението на сждиитѣ-кадии, следъ едно просто устно производство и като сж вземали подъ внимание фетвата на мюфтията, е било записвано върху арзухала т. е. върху исквото прошение и скрепявано съ подписа на кадията. Административната властъ е била длъжна да изпълнява тѣзи решения (илями).

Въ Елена и Еленско не е имало никакъвъ официаленъ, постояненъ сждебенъ органъ, който да раздава правосждие. Турската империя въ своитѣ ранни наредби е обръщала голѣмо внимание на сждебното дѣло и на шерийския законъ. На чело на сждебното управление е билъ първия мюфтия,

¹⁾ Вж. Николаидесъ. *Législation Ottoman*, II, 320.

а следъ това сж следвали редица представители на закона — сждии, изпращани отъ Цариградъ — отъ разни рангове, въ цѣлата Румелия, които сж упражнявали правата си въ градове, а отъ градоветѣ и въ села. Подробности за това, както за тази служба и за назначението на тѣзи сждии, за тѣхнитѣ рангове, за такситѣ, които тѣ трѣбвало да внасятъ въ държавната хазна, се намѣрватъ у Хамера.¹⁾

Кадииѣ и тѣхнитѣ замѣстници — молли и наиби — сж се мѣнявали често, вследствие на което новодошлиятъ представителъ на шерийското правосъдие е можель да отмѣнява решенията на предшественика си и да издава нови илями (решения). Шерийскиятъ процесъ не познава тѣй нареченото присждено нѣщо — *res judicata pro veritate habetur*. Кадииѣ, или наибитѣ — все едно — сж били властни да издаватъ и сатжшъходжетлери (продавателни актове), което правѣли много пжти по свое пълно усмотрение.

Въ Търново, санджашки центъръ, кадията е ималъ въ своето ведомство всички находящи се въ района на санджака паланки и села. Въ Елена този кадия се явявалъ много рѣдко — и повечето пжти, когато го викали — за да извърши туй, което се нарича „кжсамъ“, т. е. раздѣлителното на наследницитѣ, когато тѣ не могли да се помирятъ и подѣлятъ помежду си, макаръ чрезъ посрѣдничеството на еленскитѣ първенци.

Следъ Танзимата кадията почналъ да се явява по-често, даже веднажъ въ месеца, въ Елена. Той описвалъ имотитѣ на умрѣлитѣ, назначавалъ васия (настойникъ) на останалитѣ сираци, съставялъ кжсама (раздѣлителното). Противъ иляма (решението) на кадията не можело да се прави потжжване. Обаче, тѣй като, както се каза, турското шерийско право не познава присждено нѣщо, то следующиятъ кадия можель да приеме нова жалба и да издаде ново решение.

Въ Елена субашътѣ който е упражнявалъ всецѣло полицейската власть, както и навсѣкжде, извършвалъ и нѣщо като правдораздавателна служба: 1. за онѣзи, които сж се оплаквали предъ него по нѣкои граждански вземания-давания (т.-аладжаци); 2. за онѣзи, които сж извършвали нѣкои полицейски нарушения и дребни простжпки: малки кражби, навлазяне на добитъкъ въ чужда нива, гдето е салмисано нѣщо, скарвания, дребни обиди и пр. Тази сждийска власть на турскитѣ субаши, полицейски органи, напомня, отъ една страна, старовремскитѣ български управници — кефалии и катепани — представляващи властта не само въ полицейско, административно отношение, но и въ сждебно и фискално. Раздѣлянето на властитѣ е било, впрочемъ, незнайно въ старитѣ времена; въ Англия и до ново време шерифитѣ — админи-

¹⁾ Hammer. Histoire de l'Empire Ottoman, t. XVII.

стративни чиновници, нѣщо като нашитѣ околийски началници, упражняватъ не само административни, но и сждебни функции.

Интересни подробности за правото и сжда въ Еленско азъ съмъ печаталъ въ обширната моя студия „Българско сждебно обичайно право¹⁾, гдето, въ отдѣла „Материяли“, за Елена съмъ далъ подробни сведения за процедурата, която се е вършила предъ субаша, кадията и старейтѣ-първенци въ Елена.

Субаштъ е повиквалъ наковладения, било за малки нѣкои нарушения, било за обида, удряне шамаръ, било най-после за дребни земания-давания. Повикването се е извършвало чрезъ нѣкого отъ семейнитѣ, който отивалъ при наковладения, вдигалъ го е ще-неще и го закарвалъ въ конака. Въ известно време на викания се давалъ сложения върху хартийка мю хюръ (печать на субаша). Субаштъ обикновено, въ присѣствието на даваджията-истецъ или тжителъ, е питалъ подсждимия или ответника, защо е направилъ туй и туй нарушение, или пъкъ, защо не плаща нѣкой свой дългъ на истеця. Рѣдко сж били викани свидетели, за да се доказва едно или друго обвинение или искане противъ подсждимия ответникъ. Обикновено производството се е свършвало съ думитѣ на субаша така, ако се е касаело за нѣкой дългъ:

— Ако не платишъ още до довечера на истеця това, което му дължишъ, ще бждешъ задрѣнъ.

И ответникътъ до вечерята самичкъ е изпълнявалъ това решение²⁾.

Когато се е касаело за салмисване³⁾, субаштъ е казалъ:

— Ще заплатишъ ей-сега на пострадалия, увредения, 5 гроша или 10 гроша. И ако той е отказвалъ, субаштъ е повиквалъ веднага нѣкой сейменинъ и му е казалъ: „алнжсшуну ашаа хапуста“⁴⁾.

¹⁾ С. С. Бобчевъ, Българско Сждебно обичайно право. Студия и материяли. Издание на БАН. въ СНУ и народопись. Кн. XXXVII София, 1917.

²⁾ Въ нѣкои мѣста въ нашенско: Севлиево, Софийско, Знеполь — субаштъ е билъ поставянь отъ спяхията да събира неговитѣ даждия, гершъ и ангарии, или е игралъ ролята на полицейски приставъ.

³⁾ Салмисване — повреда, нанесена на нива, ливада, царевича отъ пуснати и непазень добиткъ. Турската дума е салма — отпускане, руски — потрава.

⁴⁾ Земи тогозъ долу въ хапуста — затвора. А затворъ не е имало. Избата, зимникътъ, яхъртъ — ето що е било хапустахането — тъмницата — наричанъ още драголникъ отъ дръкването на веригитѣ, които сж слагали на краката на по-голѣмитѣ престѣпници, за да не могатъ да побѣгнатъ.

Процедурата се завършвала по най-съкратенъ редъ и изпълнението ставало веднага, *séance tenant*.

За голъми, обаче, престъпни деяния нито субаштъ, нито старейтъ сж можели да сждятъ. Таквизъ сж били запазени за ведомството и разглеждането на шерийския сждъ въ Търново, а шерийскиятъ сждъ е билъ винаги председателствуванъ отъ кадията, а въ по-раншно време той самъ е билъ единствениятъ неговъ представителъ.

Трѣбва да се подчертае, че истинското правораздаване въ Елена и околията все пакъ е било извършвано, тъй да се каже, отъ самото население, чрезъ неговитѣ първенци-старей, представители на народния елементъ въ правдораздаването. Таквизъ органи сж били следнитѣ:

1. Кметътъ, чорбаджията, ходжа-башията.

2. Първенцитѣ — чорбаджии, лично или като колегия, заседаваща въ метоха.

3. Еснафскитѣ съвети — сждилища.

4. Старитѣ свещеници — икономи и духовницитѣ, които сж упражнявали посрѣдническа, помирителна роля, особено при недоразумения и разпри на съпрузи, за бракоразводи, по развала на годежи — случки извънредно рѣдки въ Елена и толкози рѣдки, че за всѣка такава се е съчинявала пѣсенъ и се пѣла по цѣлата околия¹⁾.

Самата турска властъ, въ всичкитѣ нейни степени, както кадитѣ, та и мѣстнитѣ субаши, допускали една челядна общинска, черковна и еснафска автономия, въ която се включвало и правото на сждане. Много пжти самиятъ субашъ, даже кадията препращалъ сваденитѣ или които сж се обидили, да се обърнатъ за съветъ и решение къмъ старейтъ, първенци-чорбаджии. А на самитѣ старей тѣ препоръчвали да гледатъ и да решаватъ препирни, граждански и углавни „адетинизъ мюджебиндже“ (споредъ обичаитѣ си) И, наистина, повечето отъ дребнитѣ граждански препирни, както и редица отъ свади за полски и други повреждания, за „потка“²⁾, за салмисване и за други подобни дѣла, се решавали отъ нѣкой чорбаджия, къмъ когото сж се обръщали по довѣрие сваденитѣ или препирашитѣ се. Този, доброволно отъ дветѣ страни избранъ, старей въ известни случаи, когато дѣлото изгледвало по-важно, поканвалъ и други събратя — първенци и хора отъ еснафа, и така съставениятъ посрѣдни-

¹⁾ Както и другаде въ нашенско, всѣко по-изпъкнало или необикновено събитие въ Елена е намѣрвало отзвукъ въ пѣсенното творчество на населението, особно у нѣкои моме, жени и бабички. Проф. Арнаудовъ ни привежда редъ таквизъ пѣснопойки, които или направо сж съчинявали пѣсни, или сж допълняли по своему веднѣжъ съчиненитѣ и пѣянитѣ.

²⁾ За потката — читателтъ ще намѣри подробности, както въ малкитѣ ми студии за нея, тъй сжщо и въ „Българско обичайно наказателно право“, а именно въ Бълг. обич. с ж д е б н о право.

чески или сждийски съветъ занимавалъ съ окончателното разрешение на свадата или препирнята.

Никакви такси, никакви берии, никакви хонорари, при такива случаи, не сж били искани отъ сваденитѣ или препирнитѣ се страни. Драговолно, нѣкои, сж занасяли на първенцитѣ известни подаръци въ натура: кокошка, агне, сирене, масло и пр., при който случай дарителтъ е билъ гощаванъ и много пжти е оставалъ да нощува въ кжщата на тогози, който му е свършилъ препирнята, отървалъ го е отъ беля и пр. Това сж били отношения на добротворникъ и облагодетелствуванъ.

Кметътъ въ Елена сжщо така, въ качеството си вече на облѣченъ съ правото на еднавласть, се е занимавалъ съ разглеждането на подобни на поменатитѣ по-горе препирни и свадии.

Еснафскитѣ съвети, каквито имало въ Елена, председателствувани отъ тѣй наречения уста-башия, протомайсторъ, упражнявали сждебна и дисциплинарна власть между еснафитѣ и тѣхнитѣ работници. Бакалии, терзии, грънчари, градинари, които имали свой еснафъ и уредба, били длъжни да се обръщатъ за своитѣ препирни къмъ еснафския сждъ. Не само това, но безпрекословно тѣ сж били длъжни да се подчинятъ на решенията, издадени отъ тѣзи колегиални еснафски учреждения. Инакъ тѣ подлежали на дисциплинаренъ сждъ съ тежки наказания и последствия, дори съ временно или окончателно закриване на дюкяна (заведението) на провинилия се¹⁾.

Най-после, единъ духовенъ сждъ се е упражнявалъ отъ страна на иконома — най-стария свещеникъ — който представлявалъ владишката власть въ Елена. Духовникътъ въ Елена, обитаващъ въ метоха, сжщо така, макаръ и неформално, е упражнявалъ една посрѣдническо-сждийска намѣса въ разпритѣ между съпрузи, годеникъ и годеница, когато тѣ се обръщали къмъ дѣдо духовникъ. Духовникитѣ сж били отъ Св. Гора—Хилендарския манастиръ. Тѣ сж били между първитѣ килийни учители въ Елена²⁾.

Ходенето въ Търново при владиката, бидейки свързано съ трудности, разноски, съ изкарване на яве деликатнитѣ отношения между съпрузи и съ разгласяването на нѣкои домашни отношения — всичко това е карало заинтересованитѣ

¹⁾ Това най-тежко наказание налагано отъ сждъ — закриване за винаги заведението на провинения и спиране да упражнява професията си — единъ видъ професионална смъртъ — носѣло названието — кюста, или кюстахъ. Вж. подробности въ моето вече цитирано „Българско сждебно обичайно право“.

²⁾ Между просвѣтителитѣ и многозаслужили хилендарски калугери-таксидиоти, просвѣтителитѣ и учители, поменаватъ Неофита, Никандра, Арсения — между първитѣ килийни учители.

да се задоволяватъ съ мѣстното духовно правосъдие на дѣдо иконома, или на дѣдо духовника. Като добри духовни правораздаватели въ Елена, посочватъ на първо мѣсто попъ Пей, сина му хаджи икономъ-попъ Никола п. Стояновъ. Когато икономътъ не може да помири скаранитѣ съпрузи, той въ краенъ случай имъ написвалъ „книга“ и съ нея ги изпращалъ въ Търново до владиката Много пжти и владиката отъ Търново се обръщалъ съ писмени упжтвания и наставления до иконома.

Духовниятъ сждъ е заседавалъ, както се вече помена, въ метоха, гдето се решавали не само тжжби, но и всички по-важни общински, училищни и черковни работи. И черкови и училища въ Елена сж били винаги на голѣма почитъ отъ населението, и първенцитѣ-чорбаджии се надпреварвали, кой повече кой по-малко, да принесатъ своитѣ материялни и морални услуги за издигането на просвѣтнитѣ и молитвени заведения.

Кодексътъ, по който сждѣли поменатитѣ органи на правораздаването, е билъ народно-обичайниятъ. Носители на този кодаксъ сж били самитѣ първенци-стареи, свещеници, еснафски представители. Случаи, решени по-напредъ по единъ или други начинъ, въ всѣки случай съответно съ обичайното право, справедливостъ и съвестъ, съставлявали мѣстната народна юриспруденция, имаща сила на действующо право, на обичаенъ законъ.

Наследственото право въ Елена въ старо време е било чисто обичайно и споредъ него дъщеритѣ не наследявали, а получавали достатъчно премѣна и подаръци. Тѣ намѣрвали своя идеаленъ челяденъ дѣлъ и опредѣлено положение въ кжщата, кждето отивали; тѣ били обезпечени за своя животъ и поминъкъ, а за друго не сж имали претенции. Въ по-ново време дъщеритѣ почватъ да дирятъ отъ братя еднакво право, което впрочемъ имъ се е давало отъ Кормчията и отъ Турския законъ за земитѣ. Турското действующо право е допускало да се даде на дъщеритѣ отъ движими имоти, пари и мюлкъ — покрити стежания — половина отъ това, що получава братътъ. Законътъ за земитѣ бѣше дошелъ да помогне за равноправието на братя и сестри и тѣ си дѣлѣли по равно ниви, ливади и пр.

Всѣки селянинъ отъ колибитѣ, както и всѣки гражданинъ, едва въ ново време е узналъ, че има право да направи завещание¹⁾ — диетикъ — и да разпореда съ своя имотъ, безъ

¹⁾ Както самото наследство, тъй и завещанието сж били непознати въ Еленско, както и другаде въ нашенско, понеже задружниятъ животъ и обичайното право не допускали дѣлене, кжсане на имотитѣ. Завещание е терминъ непознатъ въ обичайния кодексъ. Той се появява подъ влиянието на римско-византийското право чрезъ Кормчията и съседнитѣ културни влияния. Въ Елена тѣзи влияния сж били упражнени отъ Търново, отъ гдето е дошла въ Елена и непознатата по-преди зестра.

обаче да лишава съвсемъ кого и да било отъ наследственъ дѣлъ. Завещанието е било валидно, ако се е правѣло въ присѣтствието на свидетели и потвърждавало отъ владиката или отъ замѣстника му—иконома. Обаче завещания много рѣдко сж правѣли. Въ старо време тази дума, както и нейното понятие не сж били познати въ Елена.

Поземелнитѣ отношения се уреждали отъ поновото турско право: Законътъ за земитѣ. Преди закона за земитѣ единъ пълень хаосъ е царувалъ въ тѣзи отношения. Всѣки можалъ да заграби царски земи — ерази мирие — и особено царска гора — меватъ — да я изсѣче и да я преобърне въ нива. Тѣй е билъ разработенъ цѣлия Караорманъ — четири — петъ часа североизточно отъ Елена. Разработвачитѣ следъ това добивали право на тапия, като плащали известно мито установено за случая¹⁾. Въ началото се плащало деветъ гроша за интикалъ—прехвърляне на нивитѣ.

Особени чиновници се явявали въ Елена, които описвали ниви, лозя, градини съ обозначение на стопанитѣ и предѣлитѣ. На този чиновникъ — тапу-местру — се плащало надлежното мито. Сжщо така се плащало и митото за прехвърляне (интикалъ) на известенъ имотъ отъ едногo върху другигo. Тапиитѣ, по докладъ отъ специалния чиновникъ въ Цариградъ, били изготвяни и изпращани въ голѣми пакети и се раздавали отъ мѣстния началникъ-субаша на всѣкигo следъ удостовѣрение на личността на стопанина. Съ това раздаване ставали голѣми нередовности.

Характерно е, че турската власть, която не допускала безъ разрешение да се поправи, даже да се препокрие една черкова, а за строенето на всѣка черкова е било необходимо да се издайствува отъ Цариградъ султански ферманъ, тази турска власть е пренебрѣгвала съвсемъ отношенията за собственостъ на воденици. Това е било въ ранното време до вилаетската наредба. Воденица е могълъ да си построи всѣки безъ разрешение, стига мѣстото, гдето ще мине водата, да е било негово сжщо и мѣстото, гдето ще се строи тази воденица, т. е. оджака²⁾.

Правото на преминаване (хакж-меруръ) сжщо така е било съвсемъ неуредено. Всѣки можелъ да си прави

¹⁾ Поради плащаното въ този случай мито — тапу-парасж — и издавания документъ за владѣние и ползуване отъ тази нива, последния се наричалъ тапия. Тапията тогазъ не е давала пълно право на собственостъ върху нивата, за която се е издавала. Зашто царскитѣ земи—ерази мирие—не можели да бждатъ давани въ пълна собственостъ никому. Този редъ у насъ следъ Освобождението се измѣни: всички владѣни имоти се преобърнаха въ пълна собственостъ (мюлкъ), когато въ турско време мюлкъ бѣха само джамиитѣ, кжшия, воденици, градини и други, които бѣха подобрявани отъ стопанитѣ имъ.

²⁾ Оджакъ — буквално огнище — мѣстото, гдето може да се издигне воденица.

произволно пжтека презъ нивата на съседа. Впрочемъ покъсно подобно право за минаване е било уреждано по взаимно съгласие на съседитѣ.

Наемътъ на ниви, ливади и пр. (юджретъ) е билъ уреденъ по обичай. Стопанитѣ на ниви сж давали подъ наемъ обработването имъ на исполу (половината отъ произведението се давало на стопанина). Понѣкога и семето се давало наполовина отъ двамата. Десетъкътъ се вземалъ отъ общото произведение въ натура. Въ Кара-Орманъ наемнитѣ отношения се промѣнили, и наемателътъ не билъ длъженъ да дава повече отъ една трета на стопанина. Това право се е наричало ючордумъ. Ючордумътъ е познатъ и въ други мѣста въ България, особено въ Старо-Загорско.

Договорнитѣ отношения сж се уреждали предимно споредъ обичайния кодексъ. Имамъ подъ ржка нѣкои документи, печатани и въ моята СБЮО¹⁾, отъ които се заключава, че владения имотъ се е смяталъ, че принадлежи не само на стопанина, домовладиката, а на майка му, на сестритѣ му и на братята. Това е ясно отъ поменатитѣ документи, защото въ тѣхъ се казва: да се знай какъ продавамъ азъ, Никола Ивановъ, съ майка си и сестритѣ си и брата си — на черковния епитропъ за черковата — кжщата си, а мѣстото заменуваме: даваме мѣсто за мѣсто и зеваме 1000 гроша юсте". Въ единъ други документъ се казва, като чели за потвърдяване на горния документъ: „Даваме ний, селяни, този записъ на Никола и майка и сестри и братя, замѣнихме юрта имъ, заехме двора имъ и имъ дадохме по-горе, между двата пата (пжтя), пакъ отъ вакавско сене; купихме и кжщата имъ за 1000 гроша за вакафа и ветата имъ кжща да имъ е направимъ вакафски и да имъ заградимъ двора съ плетъ и затуй даваме този записъ. Сене, 1836. августъ 31 день". (Тази дата е и за двата записа). Характерното въ тѣзи записи е главно употреблението на термина „вакжфско" и „вакжфъ", което трѣбва да се тълкува въ смисълъ на посвещение въ полза на черковата.²⁾

Самоуправление и самоуправителни тѣла въ Елена

Елена не е добивала нѣкакъвъ ферманъ, или какъвъ и да било други писменъ актъ, съ който да се даватъ на жителитѣ въ селото (градеца) и на жителитѣ отъ околията нѣкакви права или привилегии Твърденото на противното не

¹⁾ Държавно право, стр. 239.

²⁾ Терминътъ вакжфъ, вакуфъ — арабски — ще каже посвещение, дарение въ полза на нѣкое богоугодно, общеполезно заведение или дѣло. Вакуфътъ е чисто ширийски институтъ. Види се, по разширително тълкувание, този терминъ е билъ възприетъ и нѣкжде у насъ за обозначение на постжпки, дарения, посвещениа за черкови.

се основава на никакви положителни данни). Вокжфското положение на Еленско е създадо чисто вакжфски отношения, за онова време крайно неопредѣлени. Жителитѣ на Еленско се радвали на еднакво равноправие, както се каза, не е имало никакви съсловия, които да дѣлятъ едни категории жители отъ други. Всички сж имали право на собственостъ надъ движими и недвижими имоти; всѣки е можель да има и е ималь дворище, кжша, сграда за добитѣкъ, лозя, кория, воденица или частъ отъ таквазъ и т. н. Въ дворището си всѣки е ималь харманъ за овръхване на снопитѣ. Съ други думи, еленскитѣ жители сж се радвали на едно равенство и сж живѣли въ повече или въ по-голѣма охолность главно заради туй, защото културнитѣ имъ нужди съ били много малки, а спетовността имъ извънредно голѣма.

Между жителитѣ отъ колибитѣ, махалитѣ, и градеца Елена не е имало никаква разлика. Днешниятъ еленчанинъ е билъ вчерашенъ колибаринъ; днешниятъ еленски чорбаджия е пришелець — колонистъ отъ нѣкои колиби.

При всичко че еленчани не съ имали дадена отъ горе каквата и да било автономия, обаче тѣ, благодарение на тѣхната будность и не по-малко благодарение на липсата на силна областна организирана власть, тѣ съ имали едно самоуправление, което въ нѣкои отношения е служело за образецъ на околнитѣ или далечнитѣ градовце, паланки и села. Туй самоуправление, този особенъ видъ автономия се развила еволюционно и постепенно.

Самоуправителнитѣ органи, каквито би могло да се посочатъ за Елена и околията, сж били: старейтѣ-първенци и чорбаджии, като колективность (като съветъ)—и всѣки отъ тѣхъ взетъ отдѣлно; 2 черковната община; 3. училищното настоятелство; 4. еснафскитѣ кеси и 5. народнитѣ събори (сборове) и съвещания.

Ние не поменахме въ този брой кмета, при всичко че и той би могълъ да се причисли къмъ редицата самоуправителни органи. Кметътъ е билъ избираемъ и отговоренъ предъ населението. Известно време изборътъ му е билъ утвърждаванъ отъ търновския войвода, аенинъ или паша. Той е билъ, прочее, като посрѣдникъ-представител на населението предъ властѣта и на властѣта предъ населението.

Въ Елена званието кметъ се е носило отъ цѣла редица избрани и кметували случайно, види се, и предимно отъ една махала. Затова тази махала се нарича и до днесъ кметска. Кметската служба е отговаряла на коджабашийската, кьойбашийската и чорбаджийската. Впрочемъ за това ние говорихме по-горе, гдето се съобши и съдържанието на „Канунъ“-намето за чорбаджилъка въ Търновско отъ 1857

1) I кн. Ел. Сб. Градиво, стр. 59.

година. Кметътъ е билъ солидаренъ съ старейтѣ и понеже той е ималъ на разположение прислужникъ—кехая, той е свиквалъ, когато потрѣбва, старейтѣ на съветъ въ метоха.¹⁾

1. Старейтѣ първенци (чорбаджии) Голѣма роля сж играли тѣзи първенци (чорбаджии) въ живота на Елена и околията. Населението се е обръщало къмъ тѣхъ съ молба да му помогнатъ въ нѣкои мжчни обстоятелства на живота, когато хюкюматътъ искалъ тежки ангарии, когато жителитѣ сж били натоварени съ голѣми данъци, или когато е имало да се оплакватъ отъ нѣкой насилникъ-субашъ. Въ такива случаи, каза се, еленчанитѣ изпращали свои представители въ Търново, Видинъ, Одринъ и даже въ Цариградъ. На друго мѣсто се разказа за нѣкои отъ еленскитѣ чорбаджии, които сж извършвали многополезни мисии — да отиватъ съ оплаквания и да добиватъ удовлетворение и облекчение на мжчния животъ на населението. Таквизъ сж били хаджи Иванъ Кисовъ, хаджи Михо, Жеко чорбаджи и пр.

Тѣзи чорбаджии-старей се съвещавали въ съвети и тѣхнитѣ решения по обществени въпроси сж били зачитани отъ всички.

2. Черковната община. Въ Елена не се знае време, когато да е нѣмало черкова и, следователно, черковно настоятелство и епитропия. Най-напредъ и въ най-ранно време е била съградена малката черковица св. Никола, която е била изгаряна, поправяна на много пжти. Между друго, тя е била поправена въ 1804 г., както гласи единъ надписъ въ самата черкова: „Обновися храмъ сей по запаленіе отъ агрянскихъ татехъ, еже бысть въ лѣто 1800. потомъ сей храмъ создася отъ основаніе пакиво имя святаго Николая въ лѣто 1804. трудомъ и иждивеніемъ здѣ подписаныхъ ктиторовъ сыхъ“, — следватъ имената на хаджи Ивана и други. Осветиль черковата въ 1805 г. търновскитѣ митрополитъ Даниилъ. Крайно интересни сж фрескитѣ въ тази черкова, между които ликоветѣ на св. Методий Моравский, св. Климентъ Охридский, св. Георги Софійский и др.

По-късно въ Елена се построили две нови черкови, едната въ Горния край—Успеніе Пресвятыя Богородицы въ 1813 год. и другата Рождество Пресвятыя Богородицы. Последнята черкова е сложена на старъ фундаментъ—отъ XVIII в., което се заключава, между друго, отъ надписи върху надгробни кръстове 1783, 1787 г. Между орнаментитѣ на надписитѣ има изобразени два лъва.²⁾

¹⁾ Нѣкжде въ Южна България (Брѣзовско) кметътъ съ членовѣтъ на съвета (ихтияръ-меджилиси, т. е. старейски съветъ) се наричали дванайсеттѣ. Въ Софійско сжчитѣ носятъ име „писалитѣ“.

²⁾ Черковата „Рождение Пресвятыя Богородицы“ е издигната въ ново време отъ хаджи Юрдана Брадата въ 1812 г.

Самоуправителнитѣ тѣла при еленскитѣ черкови иматъ своитѣ епитропи, наречени черковна община, къмъ която трѣбва да се прибави и училищното настоятелство. Този самоуправяващъ се общественъ институтъ е проявявалъ пълна самостоятелностъ въ ржководенето на своитѣ вжтрешни работи и е вземалъ решения, които е изпълнявалъ самъ.

До тамъ е отивала автономията на черковата въ Елена, че епитропитѣ сѣ чели дори пари отъ бакъръ, каквито се виждаха до скоро въ Елена. Тѣзи пари бѣха медни кръстатки, на нѣкои имаше отпечатанъ кръстъ, а на други различни белѣзи — птиче, звезда и пр. Тази еленска черковна монета е била употребявана не само въ черковата и за черковни вземания-давания, но и по дюгенитѣ за дребни покупки и въ цѣла околия. Турцитѣ даже употребяваха тѣзи пари за леснотия и ги наричаха съ името на тѣхниягъ първи учредителъ — Кънчо-парасж¹⁾, защото при него е било първото сѣчене на черковнитѣ пари. Всѣки, който е ималъ черковни пари и ги донасялъ въ черкова на пангаря, е получавалъ веднага осребряването имъ съ царска монета. Това обстоятелство е служило за гаранция на действителността на черковната монета.

3. Училищно настоятелство. Съ не по-малка автономия се е ползувало и училищното настоятелство въ Елена. То е допълняло черковната община, двата института сж били солидарни. Много пжти тѣ заседавали наедно, та обикновено сжщитѣ членове, или почти сжщитѣ, били и въ черковната община и въ настоятелството.

Въ Елена училище е имало, като килия, още въ втората половина на XVIII столѣтие. Това личи отъ надписа въ единъ ржкописенъ служебникъ, въ който е обозначено, кога е почналъ да се учи „Станю на даскалъ Ненча отъ Рождество 1759“. Отъ 1806 год. светогорски калугери почнали редовно да преподаватъ въ килии. Най-напредъ се е преподавало въ една кжща, после въ черковата Успение Богородици — въ горния катъ. Следъ това пакъ въ частна кжща и най-после въ специално построено училище — до двора на попъ Никола попъ Стояновъ. Въ килиитѣ идвали ученици не само отъ Еленско, а още отъ Беброво, Златарица, Капи-

¹⁾ Трѣбва да е билъ Кънчо Симитя, родоначалникъ на Симидовци. За този дѣдо Кънчо Симитя ето какви бележки намѣрвамъ въ моитѣ зписки (стр. 104 б.): Дѣдо Кънчо Симитя и хаджи Стефанъ Бобчовду сж били известни хисапчи. Дѣдо Кънчо донесълъ хисапа (съ арабски цифри) отъ Букурещъ. Попъ Михалъ ми разказваше, какъ ги билъ веднѣжъ страшно попъ Андрея (даскалътъ), защото научили тройно правило отъ единъ хекиминъ (лѣкаръ), дошелъ отъжде Янина. „Вий колко даскали искате и какъ можете да си избирате даскалитѣ?“ — викалъ попъ Андрея (Робовски) и порядчно нашибалъ своитѣ любознателни питомци. — Поради своето умѣние на хисапъ (ржкамъ) дѣдо Кънчо билъ отличенъ и повиканъ за „сандъкъ-еминие“ (счетоводителъ) въ Търново при Хюкюмата.

ново, дори и отъ Търново. Тукъ се е училъ при даскалъ попъ Дойна, Иларионъ Ловчански, родомъ отъ Чуканитѣ.

Нуждата за издръжка на училището, естествено, извикала уреждането на самоуправително тѣло — училищното настоятелство. Турската властъ — било мѣстнитѣ субаши, било търновскитѣ войводи и аени — не се никакъ грижила за училището, нито пъкъ се е намѣсвала въ неговото уреждане. Така че училищното настоятелство е разпореждало учебното дѣло напълно самостоятелно, дирило и намѣрвало срдѣства за издръжане на училището и намѣрвало най-голѣма поддръжка, освенъ у нѣкои щедри чорбаджии, още въ голѣмото съдействие на бакалска, терзийска и др. каси. Училищното настоятелство имало своя училищна каса, попълвана отъ доброволни помощи на еленчани, отъ които нѣкои давали по 3,000 и повече гроша — много голѣми суми за онова време¹⁾.

Особено се засилило и подобрило еленското училище къмъ края на първата половина отъ XIX в. (1845 г.), когато отъ Атина се върналъ Ив. Момчиловъ (род. 19 скт. 1819, умр. 1869). Той основалъ първо класно училище въ северна България, понеже Габровското иде второ по лѣточисленіе²⁾. Въ това време въ Елена били дошли ученици отъ Търново, Свищовъ и отъ др. Между другитѣ, нека поменемъ Драгана Цанковъ, П. Р. Скавейковъ, Тодора Шишковъ и пр. Шишковъ нарича Ив. Момчилова първи систематически учителъ, какъвто преди него не е имало никжде³⁾. „Еленското училище, казва Шишковъ, бѣше привлѣкло вниманието на всички околни градове и села, и отъ Търново, Свищовъ, Т. Пазарджикъ, Карнобатъ, Беброво и другаде бѣха се сгекли въ Елена ученици да се учатъ“. Именно поради положението на еленското училище въ това време, Славейковъ го нарекълъ „даскалоливница“.

При всичко, че на първо време единъ е билъ епитропътъ на черковитѣ въ Елена, но колективността се е предполагала. Два записа, печатени въ СбЮО — Държавно право, стр. 239—240, доказватъ това: Черковниятъ епитропъ въ 1836 год. 31 августъ купува отъ Никола Ивановъ, майка, сестра и братъ кжщата имъ за 1000 гроша „пишемъ този записъ за увѣрение“. Подписватъ се, освенъ хаджи Тодоръ, епитропъ църковни, още деветъ души първенци, като свидетели⁴⁾.

4. Еснафски каси и съвети. Колко и да не е било развито еснафството въ Елена, и то поради обстоятел-

¹⁾ По едно време училищния фондъ достигналъ до половинъ милионъ гроша (Юрд. П. Георгиевъ „Градъ Елена“, стр. 19).

²⁾ Юрданъ П. Георгиевъ, цит. ст. стр. 20.

³⁾ Вж. в. „Право“, 1871 г. поменъ за Ивана Н. Момчиловъ.

⁴⁾ Изцѣло тѣзи записи сж цитирани по-горе.

ството, че домашната индустрия е покривала производството на текстилни и др. произведения, все пакъ еснафи е имало. Особено е билъ развитъ терзийския, бакалския, грънчарския и обушарскиятъ еснафи. Терзийскиятъ и бакалскиятъ сж имали свои каси, отъ които, както се помена, сж се издържали и училищата. Нѣкои отъ тѣзи еснафи сж имали и писани устави.

Начело на всѣки еснафъ е имало уста-башия, наричанъ още протомайсторъ. Еснафитѣ имали съвети, въ които избирали нѣколко души, и общи събрания¹⁾, въ които участвували всички членове отъ еснафа. Лонжитѣ решавали всички важни въпроси отъ организационенъ характеръ; съветитѣ били делегация на лонжитѣ и тѣ имали право на сждъ. Уста-башията е билъ председателтъ на тѣзи съвѣщания и, следователно, изпълнител на решенията. При еснафския съветъ е имало особенъ чаушъ кехая), който играелъ ролята на приставъ.

Еснафскитѣ съветъ е ималъ право и компетентность да наказва провинилитѣ се: напримѣръ, когато нѣкои сж отворили дюгень напрасдно, когато имало оплакване отъ чираци, калфи—противъ тѣхнитѣ господари-майстори. Решенията си еснафитѣ вписвали въ особени книги, наречени кондики, отъ кодексъ.

Наказанията, които налагалъ еснафския съветъ, състояли главно въ парични глоби, даване зехтинъ и восъкъ за черкова, временно затваряне дюкена на провинилия се. Всички парични глоби се събирали и внасяли въ еснафската каса. Турската власть не се намѣсвала въ туй еснафско правораздаване.

5. Старейски съвети и народни сборове (събори). Сборове въ Еленско е имало два вида: едни, посветени на нѣкой празникъ, при който случай сж клали курбани, свиквали сж близки, познати и приятели, гощавали се и размѣнявали мисли върху близки, роднински и пр. въпроси. Такива сборове сж ставали и съ цель да привлѣкатъ въ селото въ известни дни — Димитровъ-день, Ивановъ-день, Иеремиевъ-день,—колкото се може повече посетители, които да пазаруватъ що имъ трѣбва. За тѣзи панаири (сборове) се писа по-горе.

Но вънъ отъ тѣзи сборове, имало е и събрания, на които сж присѣдствували само лица отъ мжжки полъ, пълновъзрастни. Цельта имъ е била разрешаване на въпроси отъ общественъ характеръ, напр. избиране на кметъ, чорбаджия и пр. Подобни събори сж ставали презъ м. мартъ. Запомненъ е единъ такъвъ съборъ подиръ Кримската война. Такива събори сж ставали и противъ нѣкои насилия и злоупотрѣбления на чорбаджии, противъ грѣцкитѣ въ Търново владици и противъ нѣкои нови берии и ангарии. Въ тѣзи събори първо мѣсто, следъ чорбаджиитѣ, заемали селскитѣ даскали, свещеницитѣ и представителитѣ на еснафа, както и епитропитѣ на черковитѣ.

¹⁾ Наричани лонжи, отъ итал. loggia.

Чорбаджилъкът като обществено-служебен институт въ време на османското владичество

Историко-правен етюдъ

I. Названието „чорбаджия“

Има нѣколко тълкувания за името „чорбаджия“. Най-вѣрното е, че названието „чорбаджия“ произхожда отъ думата чорба — храна, която напомня френското пот-о-фьо. Чорба е персийска дума. Окончанието джи е чисто турско. Чорбаджия е тозъ, който прави чорба, готвачътъ на чорба. Чорбата е била много разпространена, особено на първо време, въ таборитѣ на турския аскеръ (войска), като най-проста и лесно приготвима, а въ сжщото време и като най-насищаща и топла храна. Тя е била ценена по справедливостъ и употребявана навсѣкжде.

Чорбата е била почти изключителната храна въ корпуса на еничеритѣ. Тя се е приготвявала и отъ месо, кжсове, а чорба се е приготвявала и отъ разни сочива и зарзавати: фасулъ, оризъ, зеле, леща и пр. и пр. Този, който е приготвявалъ чорбата въ еничерския корпусъ, е билъ чорбаджия, а този, който е надзиравалъ за приготвляването на чорбата, т. е., който е билъ надзирателъ за храната, е носилъ названието чорбаджи-баши. Въ турскитѣ „Лугатна-мета“ (речници) на Сами-бей и Ахмедъ-Вефикъ паша, чорбаджи се тълкува и като готвачи на еничеритѣ, и като първенци, които хранятъ гости (мусафири), и като избранници на народа (коджабашии).

II. Произходъ на чорбаджилъка

Д-ръ Константинъ Иречекъ въ своята „История на българския народъ“ (вж. руски преводъ, Одеско издание, година 1878) изказва мнение, че отъ малкитѣ боляри въ стара България сж останали самъ-тамъ следи, и че — вѣроятно — еленскитѣ чорбаджии сж тѣхни потомци. Мнението на почтениятъ историкъ на българския народъ въ случая е погрѣшно. Наистина, въ Еленско има селца, които носятъ название „Долни“ и „Горни Болѣрци“, но едва ли е допустимо, че тѣзи Долни и Горни Болѣрци сж се преселили изъ Търново следъ завоеванието му отъ турцитѣ, като бѣ-

гълци, и че тѣ още тогава сж основали тѣзи селища. Думитѣ „болѣри“ и „болѣрци“ въ Еленско и въ много мѣста у насъ не означаватъ онова, което въ стара България сж били голѣмитѣ и малкитѣ болѣри. Впрочемъ всепознато е, че когато се каже болѣринъ, разбира се човѣкъ съ повече или съ по-малко охолно състояние, човѣкъ богатъ, както за това свидетелствуватъ много български пословици, поговорци и пѣсни. Такава е пѣсенъта, привеждана отъ мене въ нѣколко случаи, за лисичката, която, като останала вдовичка, викнала да плаче, и най-малкото лисиче успокоявало майка си, че тя ще ги види

Въ Цариграда въ чаршията
На болѣрина на шията,
На сиромаша въ кесията.

Тука, както и въпрочемъ въ много други случаи, болѣринътъ е богаташъ, антитеза на сиромаша.

Така или иначе малкитѣ болѣри нѣматъ нищо общо съ по-сетне появилитѣ се въ време на турското владичество чорбаджии, които наистина сж били предни хора, първенци стари люде — старей (коджабашии) и пр.

Агентитѣ на турската властъ въ български паланки и села сж бивали принудени, въ време на своитѣ обиколки, било за събиране на даждия, било съ други цели, да се настанятъ у нѣкой по-състоятеленъ българинъ, който по примѣра на чорбаджията въ еничерския корпусъ, е билъ нареченъ чорбаджия, защото е давалъ храна — чорба и др. на поменатитѣ агенти (забити). Отъ тукъ и първоначалното произхождение и разпространението на термина „чорбаджия“ — терминъ, който се е възпреилъ твърде лесно и въ различни мѣста, и който е станалъ, споредъ случаитѣ, почетно название защото чорбаджията е давалъ подслонъ на агата, на турския агентинъ и пр и пр.

Честото употрѣбление на думата чорбаджия отъ турцитѣ, за да обозначаватъ първенеца въ селото, или въ паланката, у когото тѣ сж намѣрвали гостоприемство, е добило разширително тълкувание въ народната терминология, която е разпротрѣла названието на всѣки домакинъ, станалъ по този начинъ чорбаджия. Народнитѣ пословици ясно свидетелствуватъ за това. Всѣки е чорбаджия, т. е. голѣмецъ на къщата си. „По-добре въ село чорбаджия, отколкото въ градъ кюмюрджия“; „Перчи се, като чорбаджия“; „На чорбаджия и пѣтлитѣ му носятъ“.

Чорбаджия означава още господарь или работодателъ на работници, чираци, които се готвятъ да поематъ нѣкой занаятъ. „Азъ служа у еди-кой-си чорбаджия (терзия, абаджия и пр.)“.

Турцитѣ, когато събираха данъци, наедно съ кабзумалина, или кабакчията, когато отиваха въ която и да било кжща, питаха: „тука ли е чорбаджията?“ т. е. домакинътъ, или господарътъ на тази кжща. Въ Хасковско чорбаджията въ кжщи се нарича още и заповѣдникъ и сждникъ. „Тукъ ли е — питатъ — сждника ви, или заповѣдника?“ (вж. моя Сборникъ на български юрид. обичаи, часть II, т. III, Държавно право).

Животътъ въ време на турското владичество, твърде естествено, е извикалъ института на чорбаджийството, или коджабашийството. На турската власть е била потрѣбна една посрѣдническа организация, която да служи и като представителна за селото или паланката — и на населението предъ властта, и на която да се възлагатъ периодически или постоянно известни служби: да събира данъцитѣ, ангариитѣ и пр. По тозъ начинъ тѣзи стареи, чорбаджии, коджабашии сж добивали едно служебно положение. Тѣ били необходими за всички турски власти, особено за субашитѣ, по-късно мюдюритѣ, каймакамитѣ и пр. Агата, субашъ въ селото или въ паланката, е намѣрвалъ за много удобно да се запознае съ по-знати първенци въ тѣзи мѣста и да ги вика при себе си, за да чуе мненията имъ по въпроси отъ споренъ характеръ: земания-давания, препирни за нарушения на владѣние, за сълмисване (потка) и пр. и пр.

По тозъ начинъ първенцитѣ, наречени отъ турската власть чорбаджии, се издигнали ивъ очитѣ на населението, като негови представители, много пжти закрилници, защитници и ходатаи по разни дѣла, нужди и беди. Колкото поумень, по-тактиченъ, по-умѣещъ да говори е билъ единъ чорбаджия, толкозъ повече той е билъ влиятеленъ. Идумата му се е чувала твърде много отъ властта. Субашътъ е изпълнявалъ, много пжти безпрѣкословно, известно ходатайство на чорбаджията, толкозъ повече, че подобнитѣ ходатайства сж се основавали на справедливостта, на преданията, на обичайния кодексъ, носители на който сж били поменатитѣ стареи, първенци-чорбаджии. (Вж. С. С. Бобчевъ СБЮО — Държавно право).

Твърде естествено е било, щото субашътъ, мюдюринътъ, или войводата (пашата) въ главния градъ, да поиска отъ селянитѣ да си избератъ единъ представителъ, който да има довѣрието и на населението и на властта т. е. на управлението (хюкюмата). Такъвъ чорбаджия се е избиралъ отъ населението, по обичай, за една година — срокъ, подиръ който чорбаджията е трѣбвало да дава смѣтка за своитѣ дѣла, за взето-дадено. Този чорбаджия на селото не е билъ винаги кабзумалинъ (бирникъ), нито векилинъ (пълномощенъ), на когото се възлагала службата да приема и да изпраща турскитѣ забити, явили се по каквато и да било работа, въ

село или въ паланката, макаръ че много пѣти на него сж били възлагани и подобни мисии. Особено е билъ важенъ чорбаджията, избираанъ за цѣла съвокупность отъ общини, който се е наричалъ мемлекетъ-чорбаджасж (областенъ чорбаджия).

Характерна е процедурата на одобриенето на подобни чорбаджии, избирани отъ селото и потвърдявани отъ управителя, обитаващъ главния градъ на областта. Такъвъ въ много мѣста е билъ пашата, войводата, но въ известни случаи, както въ Търново, такъвъ е билъ аенинътъ¹⁾, какъвто се е предполагало, че е избранъ отъ населението, като народенъ представителъ предъ централната цариградска власть. Чорбаджията, особено мемлекетъ-чорбаджасж, веднажъ избранъ, е отивалъ въ Търново при аенина, за да му се представи, и този последния му е връчвалъ една тояга (патерица) въ знакъ на инвестирура. Така потвърденията, избираанъ отъ населението чорбаджия, се е връщалъ въ селото или паланката и е билъ сматранъ за довѣрено служебно лице еднакво на населението, както и на хюкюмата (правителството).

III. Чорбаджии — народни закрилници и будители

Помена се по-горе, че между чорбаджиитѣ въ села и паланки е имало много заслужили съ своята закрила на сиромаситѣ и съ своитѣ ходатайства предъ мѣстния субашъ или ага. Тѣзи чорбаджии не сж били отъ категорията на назначавани или избирани отъ населението и потвърдявани отъ властта. Подобни чорбаджии — закрилници на сиромаси и тѣхни застѣпници предъ хюкюмата, сж били цѣло благодарение за населенията.

Колкото и да е разпространена легендата, тръгнала най-напредъ отъ Раковски и поддържана голословно и безъ никаква документация и аргументация, че изобщо чорбаджиитѣ сж били изедници, подтисници на сиромаситѣ, злоупотрѣбители, едно подробно проучване на този институтъ, довежда до безспорното заключение, че чорбаджиитѣ въ своята съвокупность и въ грамадното си множество сж били хора съ почтени и добри намѣрения за своето мѣсто. Преди всичко, трѣбва да се каже, че на тѣзи чорбаджии се дължи до голѣма степенъ събуждането на народното съзнание въ паланката или селото, гдето тѣ сж обитавали. Станали охолни, благодарение на нѣкоя, макаръ и малка търговия, на нѣкой откупъ на ошуръ (събирачи на данъкъ върху произведенията отъ земята), нѣкои въ по-голѣмитѣ градове станали бегликчии (данъкъ върху овцетѣ и козитѣ), доставчици на разни потрѣби за аскера, — този видъ чорбаджии, нѣкои

¹⁾ Аенинъ (аянинъ) ще каже старшина, или старея.

отъ които сж излазали по търговия или друга нѣкаква работа вънъ отъ селото, града, околията и сж отивали ту въ Цариградъ, ту въ Влашко, ту въ Бесарабия, ту въ Босна и Херцеговина, даже въ Унгария и Австрия и, като се върнѣли въ родното си мѣсто, тѣ пожелавали да направятъ, колкото се може повече добрини и културни дѣла, на каквито сж били свидетели въ чужбина. Но тѣзи чорбаджии именно, въ съгласие съ мѣстнитѣ еснафи и будни свещеници, пригодавали и жертвували не малко, за да се развиятъ келийнитѣ школи, да се направятъ училища, да се издигнатъ храмове, да се условятъ по-скопосни даскали и по този начинъ да се въздействува върху населението за възраждането и народностното му съзнание. Тѣ били избирани за черковни настоятели (ктитори), за училищни предстоятели, много пжти тѣ били посочвани за посрѣдници между скарали се и съставлявали нѣщо като старейски сждъ, който решавалъ обикновено всичкитѣ тжжби и препирни въ селото или панката.

Обикновено тѣзи чорбаджии заседавали въ нѣкоя черковна стаичка или въ метоха (домъ, принадлежащъ на нѣкои отъ голѣмитѣ манастири на Св. Гора—Хилендарски, Зографски или Рилски и служащъ за жилище на духовника, изпращанъ отъ този манастиръ). Подобнитѣ метоси сж играли важна роля въ нашето възраждане.

Такива чорбаджии сж били извънредно много почитани и за тѣхнитѣ частни добрини, правени на бедни, сироти, болни и нуждающи се. Ще поменемъ тукъ нѣкои отъ този родъ чорбаджии, които сж станали послозични по своитѣ голѣми заслуги и поради своята силна ржка, не само въ мѣстото, гдето сж живѣли, но и въ цѣлиятъ „вилая“, дори до Цариградъ. Ето таквизъ нѣколко чорбаджии:

Въ Пловдивъ — копривщенцитѣ Малѣкъ и Голѣмъ Вѣлко и Стоянъ Чалѣка, които сж вземали участие въ Завѣрата отъ 1821 г., което се потвърдява отъ нѣкои домашни лѣтописи и сведения на пжтешественици по България (вж. „Ла Бюлгари“ 1935 г., съобщение отъ Симеонъ Радевъ).

Въ София—Хаджи Мано и въ Самоковъ—Захарий Груйоолу и Чорбаджи Мано. Думата на тѣзи чорбаджии се е чувала и въ Цариградъ. Разправяли сж ми стари самоковци, че Груйоолу и чорбаджи Мано срещу всѣки голѣмъ свети день накупували обуца, дрешки, калпаци и сами съчовали или кошове, носени отъ тѣхни слуги, ходили да ги раздаватъ на беднитѣ. Тѣхнитѣ кжщя сж били убѣжища на гонени и преследвани. Впрочемъ трѣбва изобщо да се забележи че чорбаджийскитѣ кжщи сж били винаги открити за онѣзи, които сж прибѣгвали въ тѣхъ, бидейки преследвани или заплашвани отъ мѣстнитѣ заптиета, билюкъ-башии, чауши и пр. и пр.

Въ Казанлъкъ — тука, освенъ дребнитѣ чорбаджии, трѣбва да се помене извънредно голѣмиятъ и влиятеленъ чорбаджия Груйоолу, който е свалялъ и качвалъ дори валии. Неговата дума е била като заповѣдь, дошла отъ най-високото мѣсто. Мѣстнитѣ управители се вслушвали въ тѣзи негови думи и ги изпълнявали.

Въ Копривщица — Петко Доганътъ. Той е билъ толкозъ влиятеленъ, што когато е ставало дума да се взематъ християнски момчета въ аскера, копривщенци помежду си казвали: „Доганката не дава и речъ да се каже за това“.

Въ Търново — Хаджи Никола.

Въ Русе — Хаджи Иванчо Пенчовичъ.

Въ Елена — Хаджи Иванъ Кисьовъ. Той билъ познатъ, като най-голѣмия защитникъ на раята предъ мѣстния субашъ. Той билъ и единъ видъ селски законодатель и реформаторъ. Той наредилъ, женитѣ да не носятъ на шиитѣ си жълтици, защото турцитѣ се вгледватъ въ тѣзи жълтици и товарѣли селото съ данъци. Когато тази негова заповѣдь не се изпълнявала, той самичкъкъ стоялъ на черковната врата и кжсалъ отъ шиитѣ на женитѣ и момитѣ наниза отъ жълтици. Всички слушали хаджи Ивана Кисьовъ, защото знаели, че той, както и другитѣ еленски чорбаджии, правѣлъ това съ най-добри и безкористни намѣрения. Въ Елена чорбаджиитѣ заседвали въ метоха при сахата (високъ часовникъ, подаренъ отъ единъ аенинъ — Фейзи — който направилъ такива и въ нѣкои други паланки въ Търновско). Еленскитѣ чорбаджии, както се знае, сж били първитѣ участници въ Завѣрата отъ 1821 г., както по-късно и въ завѣрата на Велчо Джамджията отъ 1835 г. Ето имената на по-главнитѣ отъ тѣзи завѣраджии: хаджи Юрданъ Брадата, Ив. Ст. Кършовъ, Кръсто Славовъ Симитя, Дечо п. Дойновъ Робовъ — сетнешниятъ попъ Андрей, хаджи Стефанъ Бобчоолу, попъ Сава, Христо Ив. Кършовъ — попъ Христо, Иванъ х. Момчиловъ — попъ Иванъ, Цончо Димитровъ, Марко Петковъ, Иванъ Бойковъ, Цончо Брайновъ, Нено Юрдановъ, Хаджи Юрданъ, Хаджи Ив. Кисьовъ, Хаджи Сергей — игуменъ на Плаковския манастиръ, отъ с. Руховци, Отець Теодосий, Велко Ст. Велковъ, отъ с. Велковци, Велко Мечкобиеца, отъ с. Мечкобиевци, Койчо Чукачанина отъ с. Чукани, Добри Разпоповчанина отъ село Разпоповци, Симеонъ Петровъ отъ с. Беброво, Гено Титювъ отъ с. Папратливо, и др.

Чорбаджиитѣ наедно съ еснафитѣ, именно, сж били водачитѣ на народа въ цѣла България—въ епическата борба за народностно възраждане и за изгонване на грѣцкитѣ владии и добиване свои свещеночалници, съ други думи — за спечелване духовна свобода и самостоятелна черкова. Това се знае много добре отъ всѣкиго който е вниквалъ въ вжтрешната страна на борбитѣ около Черковния ни въпросъ.

Нѣщо повече. Ако е имало чорбаджии, които въ нѣкои мѣста въ южна и северна България сж сдържали поривитѣ на младежъта въ бунтовническитѣ организации и действия, това никакъ не значи, че тѣ сж били противъ политическата борба за освобождение на България, напротивъ, сами тѣ скришомъ сж помагали твърде много за тази цель. Знаятъ се чорбаджии въ Пловдивъ, въ Русчукъ, Свищовъ, Търново, Елена и пр. и пр., които сж укривали организаторитѣ на възстанията въ разни времена до Освобождението.

IV. Предпоставка за издаването на едно Канунъ-наме за чорбаджилъка въ Търновско отъ 1857 г.

При условията на живота и отношенията на турското правителство къмъ българския народъ, не можеше да се игнорира института на чорбаджилъка, вече преродилъ се и даже кристализиранъ като една категория жители, имащи силно влияние и играещи голѣма роля въ общественостъта. Селски и градски първенци по необходимостъ, по практика, по традиции, служеха за съветници, за посрѣдници, за закрилници на нуждающитѣ се, толкозъ повече, че населението имаше пълна вѣра въ тѣхъ. Това последно обстоятелство караше и турскитѣ управници, гдето и да сж тѣ — въ село, въ паланка, въ градъ — по всички стѣпала на полицейско-административната иерархия да се отнасятъ съ почитъ и внимание къмъ първенцитѣ-чорбаджии.

Населението въ села и градове, имайки повече или по-голяма вътрешна, общинска, както впрочемъ и пълна челядна автономия, подири въ своитѣ първенци—изборни представители, обикновено 10—12—които вършеха, като самоуправителни тѣла, всичко, което се отнасяше до благоустройството, сигурността и селското или градското стопанство.

Вънъ отъ това, турскитѣ управници, естествено, загрижени за по-редовно събиране на данъци и ангарии, трѣбваше да се обърнатъ все така къмъ стареи и първенци въ село и градъ да поискатъ тѣхната помощъ за тази цель, а и да ги натоварятъ съ службата на бирници (кабзумали и кабакчии). Сжщо така — и съ задължението, въ село или градъ, да посрѣщатъ идването на малки и голѣми забити (управници) и да имъ намѣрватъ временна или постоянна квартира—въ ханъ, а гдето нѣма такъвъ — въ нѣкоя къща, обикновено пригодена за тая цель, наричана „станъ“, отъ гдето и названието станянинъ. Бирницитѣ и станянинитѣ бѣха сжщо единъ видъ чорбаджии. Но специално турската власть искаше да има единъ измежду старейтѣ, или отдѣленъ отъ тѣхъ, който, като главенъ чорбаджия, да служи за посрѣдникъ между властъта и населението.

Този новъ агентъ на властѣта, а въ сщщото време и представителъ на народа, бѣше гледанъ отъ всички като народенъ представителъ, обаче, тъкмо зарадъ туй и на него се стоварваха всички отговорности при разни случаи, било при облагане съ нови данъци, било при изискване на тежки ангарии. Сложността — сравнително — на задълженията на този видъ чорбаджии (селски векили), затрудняваше твърде много деятелността имъ, особно като ставаше нужда да се разнесатъ и неблагоприятни срѣдства за по-гладко прокарване на нѣкои ходатайства въ полза на селото, общината или града. Разнасянето на подобни срѣдства, държането въ тайна на тѣзи разноски, а, можеби, и нѣкои своеволия и злоупотрѣбления отъ страна на тѣзи чорбаджии, извикваше понѣкога глъчкитѣ, обвиненията, повикътъ и много пжти клеветническитѣ доноси отъ страна на нѣкой заинтересованъ чорбаджия, който подклаждаше населението да изказва явно и много пжти буйно недоволството си отъ мними или действителни злоупотрѣбители.

Оплаквания твърде много противъ подобнитѣ чорбаджии не липсваха. Тѣ зачестиха особено по време и следъ Кримската война (1853—56), когато е ставало нужда да се даватъ нови и допълнителни данъци и ангарии въ полза на турската войска (аскеръ) и на всевъзможни забити, чауши, субаши, паши и аени.

Много пжти имаше основателни поводи за оплаквание и противъ самитѣ турски поменати забити. Но раята не смѣеше твърде да издигне глава и смѣло да протестира противъ тѣхъ. Ето защо ударитѣ се стовариха върху посрѣдницитѣ — чорбаджии.

Основателни оплаквания е имало и противъ гръцкитѣ владици, поне противъ нѣкои; защото, трѣбва да се признае — напимѣръ, въ Търново е имало гръцки владици, като Иларионъ Критски, по-късно Неофитъ и други, които сж се държали добре съ населението и, ако и да сж защищавали повече интереситѣ на елинизма и по-специално на Фенеръ, не сж отивали до крайности и нѣкои даже спечелвали справедливо съчувствията и почитъта на граждани и селяни.

Все пакъ, оплаквания противъ гръцкото духовенство, както и противъ чорбаджии, стигаха не само до централнитѣ градове на околии, окржзи и области, но прескачаха и до Цариградъ (Стамбулъ) и то не само до Високата Порта (Бабиалие), но и до самия падишахъ — Султана, при когото оплаквачи намѣрваха лесна възможность да подадатъ своитѣ жалби и даже да се явятъ лично, благодарение на български прислужници въ и около Султанския Сарай.

Въ тази епоха (презъ времето и следъ Кримската война), Търново е билъ единъ важенъ центъръ не само духовенъ, митрополитски, но и административенъ.

Зачестилитѣ оплаквания противъ грѣцкитѣ владишки органи и противъ злоупотрѣбления на нѣкои чорбаджиипосрѣдници между населението и властта, обѣрнали вниманието на турската власт. И ето — тъкмо за издирвания, изкарване на яве основателността или неоснователността на тѣзи оплаквания, въ Търново, следъ Кримската война, въ 1857 г., се явява единъ интелигентенъ, ревностенъ и талантливъ агентъ на властта, дошелъ отъ Цариградъ, — Митхадъ ефенди — бждещиятъ голѣмъ реформаторъ на Турция и създателъ на познатата конституция отъ 1876 г.

Появяването въ Търново на Митхада, неговитѣ първи стѣпки, разпитвания, разузнавания, срещи съ знатни лица, еснафски представители и други, обѣрнали сериозното внимание на търновското население, зачуло се и се заговорило, че този Митхадъ-ефенди е упълномощенъ да взема всѣ какви мѣрки и да издава даже наредби-законали за разрешаване една или друга разпра и за уреждане на единъ или други въпросъ отъ управителенъ характеръ. Митхадъ-ефенди не скрилъ своитѣ пълномощия и даже разправиль, види се, че той е пригответилъ единъ законопроектъ, е но Канунъ-наме, за справедливо уреждане положението на чорбаджилѣка въ Търновския санджакъ. Нѣщо повече. Той прогласилъ и обяснилъ, какви сж и главнитѣ положения на така създаваното отъ него Канунъ-наме, за утвърждението на което отъ Цариградъ той не се съмнявалъ

И наистина, въ една обширна дописка отъ Търново, напечатана въ тогавашния български „Цариградски вестникъ“ отъ 19 юлий 1857, се вижда, че положението на чорбаджиитѣ се урежда по единъ доста радикаленъ, справедливъ и удовлетворителенъ начинъ. Въ една дописка въ този вестникъ, следъ единъ предговоръ за оплакванията отъ владици и чорбаджии, се говори за изборитѣ на чорбаджиитѣ, за времето на тѣхното служене, за правата, които тѣ иматъ — че тѣ трѣбва да бждатъ платени и да не взематъ никакви други парични срѣдства за себе си, че тѣ трѣбва да бдятъ върху събирането на данѣцитѣ, че въ края на годината трѣбва да даватъ смѣтка, която да се прегледва отъ надлежна комисия, и пр. и пр.

Крайно интересенъ е обичайниятъ редъ, станалъ почти повсемѣстенъ, за избора и утвърждението на чорбаджиитѣ — векили, селски или мемлекетски. Селскиятъ чорбаджия по предание се е избиралъ, както впрочемъ сж ставали избори и у насъ въ онова време, по начинъ такъвъ, който не може да се сматра отъ съвремененъ гледище, поне теоритически, за много редовенъ. Приближава месецъ мартъ. „Коткитѣ мяукатъ — чорбаджии ще се избиратъ“. Знае се, че ще става изборъ. Избирателитѣ — селяни или граждани — се свикватъ отъ мѣстния кехая, да взематъ участие въ този из-

боръ. Досега е билъ, да кажемъ, хаджи Михо—единъ е ставалъ и питалъ, — „доволни ли сте отъ хаджи Михо? Да го изберемъ ли и занаятъ пакъ?“ Въ случай на неодобрение, единъ става и предлага вмѣсто хаджи Михо,—хаджи Стояна. Ако предложителъ е ималъ съчувствието и довѣрието на селянитѣ, всички сж викали: „одобряваме го! Той да бжде занаятъ чорбаджия и кметъ на селото“ (или града). Бившиятъ и новоизбрания чорбаджия (кметове), отивали въ централния градъ—въ нашия случай въ Търново — при аенина, комуто сж се представяли, и аенинътъ, откакъ по-напрешниятъ кметъ е оставилъ вече своята чорбаджийска „тояга“ въ едно кюше, ставалъ, вземалъ сжщата тояга или друга, връчвалъ я на новоизбрания, като му казвалъ: „вар бундан сора Елена кариесине чорбаджио“ (иди отъ сега нататкъ и бжди чорбаджия на село Елена). Това е било единъ видъ чорбаджийска инвеститура.

Сега, обаче, Канунъ намето отъ 1857 г. е уреждало по-подробно и по-съвършено процедурата за чорбаджийскитѣ избори, права и задължения.

V. Съдържанието на Канун-намето за чорбаджилъка въ Търновския санджакъ отъ 1857 год.

Това Канунъ-наме ни е познато отъ единствения български преводенъ текстъ, който ние намѣрихме обнародванъ въ „Български книжици“ отъ февруарий 1858 г., въ отдѣла „Лѣтопись“. На него азъ съмъ посветилъ специална студия въ XXIX кн. отъ Списание на Българската академия на наукитѣ за 1923 год.

Това Канунъ-наме съдържа 10 члена. Споредъ чл. 1 службата на чорбаджилъка е само една година; споредъ чл. 2, за да се избере нѣкой втори пѣтъ за чорбаджия, трѣбва да мине поне година, безъ да управлява чорбаджилъкъ; чл. 3 изисква, 15-20 дена, преди изтичане срока на чорбаджилъка, чорбаджията да приготви смѣткитѣ си и да уведоми населението да си избере новъ чорбаджия; чл. 4 — народа избира новия си чорбаджия съ единодушие или вишегласие. Избраниятъ ще получава заплата. Ако той държи нѣкои смѣтки и събира нѣкакви суми, длъженъ е да даде за това предварително една гаранция; избраниятъ се представлява въ града на меджлиша, който го утвърдява; чл. 5 — При встъпване на новия чорбаджия въ служба, селянитѣ избиратъ довѣрени лица да прегледатъ смѣткитѣ на бившия, които, ако не се намѣрятъ редовни, докладва се на меджлиша, който избира комисия за преглеждането на тѣзи смѣтки.

Важенъ е чл. 6 на Канунъ-намето за чорбаджилъка. Споредъ него: а) чорбаджията получава заплата, и той нѣма

право да събира въ своя полза никакви други парични срѣдства; б) всѣки, който посети селото (заптие), е длъженъ да си заплати по единъ грошъ дневно, ако е пѣшъ, и по два гроша, ако е конникъ — било, че е въ ханъ, било, че се настани въ нѣкоя къща; в) запретыава се купуването, отъ страна на властници, на евтини цени, каквото и да било отъ населението, особено жито и коприна; г) чорбаджията не може да налага никакви ангарии и да събира за своя полза никакви пари за издръжка, защото той има опредѣлена заплата.

Предвидени сж (чл. 7 и 8) санкции за злоупотрѣбленията не само на чорбаджиитѣ, но и на други турски чиновници (забити). Никой не може да налага данъци или ангарии, извънъ предвиденитѣ, въ полза на фиска (хазната), каквито данъци сж вергията (даването), харача (аскерие-бедели) и владищината. Изрично се разрешава събирането на срѣдства за поддържането на училищата и черквитѣ и за заплатата на чорбаджията. Изрично сж предвидени наказания за нарушителитѣ, а за сждницитѣ, които взематъ повече отъ предвиденото по законъ, предвижда се подвеждането имъ подъ углавна отговорность предъ цариградскитѣ върховенъ сждъ.

Най-после (чл. 10); напомня се на гражданитѣ, че тѣ сж длъжни сами да следятъ за точното изпълнение на туй Канунъ-наме и да съобщаватъ на властѣта за нарушенията му и за нарушителитѣ, като се предвиждатъ наказ. санкции за тѣзи, които клеветятъ или доносничатъ.

* * *

Канун-намето за чорбаджилъка въ Търновския санджакъ отъ 1857 г. е отъ не малко историко-правно и социално значение за българския народъ, презъ време на османското владичество, най-вече презъ XIX вѣкъ. Отъ туй Канун-наме се вижда, преди всичко, че чорбаджийскитѣ институтъ, като служебенъ, вече е станалъ затвърденъ и възприетъ окончателно отъ управницитѣ — османлии, които сж се грижили винаги да улесняватъ своята управителна работа, като прибѣгватъ до съдействие на народни представители и на автономни учреждения, каквито сж били общинитѣ, черковитѣ еснафитѣ и пр. Така Канун-намето е единъ документъ, който потвърждава сжществуването на самоуправителни тѣла у насъ още въ ранно време на турското владичество.

Документътъ свидетелствува още и за това, че османското правителство въ Стамбулъ не е могло да игнорира оплакванията противъ свои меемури, противъ злоупотрѣбителитѣ, противъ органи на владиката и, най-после, на нѣкои чорбаджии. Централното правителство, следъ издаването на про-

чутия втори конституционен актъ — Хати-Хумаюна отъ 1856 год. — (първиятъ, както се знае, е Гюлханскиятъ хаттишерифъ отъ 1839 год.), е искало да докаже и предъ населението и предъ външния свѣтъ, че то е загрижено за едно подобрене въ живота на раята, и че то обръща внимание и на дребни даже оплаквания противъ чорбаджийството.

Документътъ свидетелствува, че централното правителство отъ Стамбулъ не само формално, но и въ действителностъ е искало да докаже, че се вслушва въ нуждитъ на населението и тъкмо затова, намѣсто да издаде, по докладъ отъ търновскитѣ управници, едно Канун-наме, то проважда едно отъ най-просвѣтениитѣ за времето си официално лице, което да влѣзе въ контактъ съ самото население, да изслуша неговитѣ оплаквания, да разузнае неговитѣ нужди и болки и да се притече въ помощъ на тѣзи последнитѣ. Ако Канун-намето се задоволява само съ реформи въ устройството на чорбаджилъка, то ловко и, така да се каже, дипломатически удря по главитѣ и турскитѣ меемури и забити, провинявали се въ неправелни отношения, или по-просто въ — злоупотрѣбление съ власть, съ сила, и провинявали се въ подкупи и рушвети. По сжщата тази причина, отъ деликатностъ, Канун-намето не се спира да говори отдѣлно за злоупотрѣбленията на владишкитѣ органи, отъ които най-много е имало оплаквания, както това се вижда отъ поменатата дописка изъ Търново, печатана въ „Цариградски вестникъ“. (7—19. VII, 1857).

Изборътъ на Митхадъ-ефенди за пратеникъ на Високата Порта въ Търново е сжщо така отъ известно значение. Съ този изборъ централното правителство е искало да подчертае предъ дипломатическитѣ представители на Великитѣ сили въ Цариградъ, че то сериозно е искало да се вслуша въ нуждитѣ и оплакванията на населението и затова праща единъ отъ своитѣ най-изпъкнали, най-признатъ за компетентенъ, служителъ. Вѣроятно, Митхадъ-ефенди, който скоро следъ това стана валия (генералъ-губернаторъ) на Дунавския валаятъ (Северна България), а още по късно бѣше най-знатната и първенствующа личностъ въ служебната иерархия въ Стамбулъ, като председателъ на Държавния съветъ и като великъ везиръ, — е билъ вече доста добре познатъ въ кржговетѣ на посолства и други дипломатически представителства въ Османската столица. Само така можемъ да си обяснимъ неограниченитѣ пълномощия, които Митхадъ-ефенди е ималъ, като стигналъ въ Търново, да разузнава, да решава и даже да прогласява мѣроприятията, които той е намислилъ за подобрене положението на населението въ санджака.

Митхадъ-ефенди, станалъ отпосле Митхадъ паша (валия въ Русчукъ), първи прилага по-късно вилайтскитѣ реформи, които сж обемали редица постановления, имащи за цель подобрене въ живота на населението, ако и много пжти

само отъ формална страна. Съветитѣ (общински, градски — беледие — окръжни и главни, вилаятски), сж съставлявали въ тази вилаятска реформа редица отъ колегии, къмъ които е билъ даденъ достъпъ и на християнското, въ на дия случай, българското население.

Самоуправлението отъ старо време на общинитѣ, е било уредено съ специални постановления, въ които се вижда до известна степенъ и нагласянето имъ споредъ старитѣ предания и обичаи въ страната. Дванадесеттѣ стареи и кметътъ въ селото и въ паланката (мухтаръ-меджлиси—съ първи и втори мухтаръ-кметове), е възпроизведение на старото предание, което се доказва отъ единъ ретроспективенъ погледъ назадъ въ историята на народния животъ и обичайното право. Даване на този общински или старейски съветъ право не само да управлява, не само да урежда стопански, данъчни и други поминъчни въпроси, но още и да бжде най-близка до населението сждебна инстанция, показватъ действително едно съобразяване съ нуждитѣ и бита на населението.

Така или иначе, Канун-намето за чорбаджилъка отъ 1857 г. може да бжде причислено къмъ онѣзи документи по политическия и юридическия режимъ въ България, които характеризирватъ този режимъ не само отъ положителна, но и отъ отрицателна страна. Въ него се вижда доста ясно и онази язва, която е разяждала държавния организъмъ, язва отъ злоупотрѣбления, превишения на властта, самоуправството и произволитѣ, които не само тежаха върху населението, но и тласкаха държавата къмъ упадъкъ, който вече засилено се проявяваше и който днеска признаватъ всичкитѣ турски писатели, историци и политици отъ времето на нова републиканска Турция, възглавявана отъ голѣмия реформаторъ Кемалъ Ататюркъ.

П Р И Б А В К И

1. — Ферманъ и худутнаме на Еленско

Еленската община въ турско време е имала обширни гори. Цѣлиятъ балканъ въ Еленската нахия, съ малки изключения, бѣше собственостъ на общината. Голѣма часть отъ тѣзи гори присвои държавата. За тия си владѣния Еленската община притежава едно худутнаме, преводъ отъ което прилагаме тукъ.

Преводъ отъ турския оригиналъ

Просбата е покорна.

За да напише, въ края на настоящето, отъ императорската архива границитѣ и предѣлитѣ по отдѣлно на селата Елена и Беброво въ търновски окръгъ и помежду реченото село Елена и Капитаново и Златарица, щото има каякъ гечеди, който се нарича, селата ако и да сж направили, обаче, тѣ като не сж записани въ императорската архива, то предѣлитѣ и границитѣ да се опредѣлятъ на реченитѣ села Елена, Беброво и каякъ гечеди, за това въ всѣки случай за да излѣте вашата милостъ и безчислена благодать на молбата, зависи отъ вашата царска заповѣдь. — Покорни слушители на реченитѣ села.

До Архивата (резолуция)

Нейно Величество царската майка, която е началница на цѣломждрията и короната на всичкитѣ хубости и добрини, която е личността, величието и блаженствата, която е свойството на благоденствията и добринитѣ, нека да трай дълго цѣломждрието ѝ, и да се продѣлжава скромността ѝ, на която вакѣфитѣ въ Търново, въ окръга Никюби (Никюбъ) отъ които благодетелно бележи, отъ новосъграденитѣ и въздигнатитѣ сваяна джамия и полезно училище въ градъ Юскударъ, на които за пенсии, заплати и благодетелни заведения, както и за разноски по възпитание и прехрана, като сж вакѣфитѣ, които Царьтъ Султанъ Мехмедъ Ханъ, който е намѣстникъ на земното лице, е притежателъ на поземелноститѣ и челоуѣцитѣ, както и на владѣнията, комуто нека Богъ Всевишний да помага въ победитѣ и който съ една честита царска заповѣдь е подарилъ на речената султанска (царска) майка и далъ въ владѣние сѣитбитѣ и селата, които сж подчинени само на Търново и Свищовъ, въ окръжието Никюбъ и Паша. Обаче, съ изминуването на времената границитѣ и предѣлитѣ имъ, като сж се развалили, сжщо и количеството на раитѣ имъ, като е станало неизвестно, затова съобразно съ издадения високо славенъ ферманъ, за да се опишатъ отново селата и сѣитбитѣ, сжществувашитѣ, раи, законния десятъкъ и другитѣ права и даждия, затова отново, за да се опишатъ и ограничатъ, вписаха се въ новия вакѣфски списъкъ.

Селото Елена, махали и души.

Приходъ. Спенчъ на обожателитѣ на огъня¹⁾ (на българитѣ) души 513, 25 = 13,275.

Десетъкъ кила жито 150 = 1,800.

Десетъкъ кила ечемикъ 95 = 760.

Цѣлата сума 40,230.

За да се опредѣлятъ границитѣ на 4-тѣхъ страни на реченото село Елена съ махалитѣ му, се започва най-напредъ отъ края на гьола (локва), който е на Болуджи-баиръ, къмто страната и предѣла на Златарица; отъ тамъ надолу изъ баиря до ливадата, която се казва Ралева ливада; отъ тамъ пакъ до устието на дола (Каменица), който е на речената Ралева лива на долния край, и по реченото дере до Стояновата нива и пакъ по реченото дере, надолу изъ баиря, малко като се повърви, до главата на Коджа-дере (Фуджа-дере) отъ тамъ по речения долъ до долу, подъ Петковия Юртъ; отъ тамъ до отдолната страна на Кара-понаръ; отъ тамъ нагоре изъ баиря до края на Шарковъ-толжукъ; отъ тамъ до нива баиря, която е вжтре въ дола; отъ тамъ до Кишишъ-баиръ; отъ тамъ до Коювата нива; отъ тамъ пакъ по речената посока до другата нива на речения Коя, която е при Метелика; отъ тамъ до главата на Матевъ долъ, отъ тамъ до Студения кладенецъ, който е вжтре въ корията; отъ тамъ до Къпарбаши; отъ тамъ до баиря Бери-балканъ (който гледа насамъ); отъ тамъ до Патламушъ-тарла; отъ тамъ надолу изъ баиря до долния край на Черневата нива; отъ тамъ до края на Бина-дереси; отъ тамъ като преминемъ речения долъ, до края на Пѣйковата нива; отъ тамъ до Пѣевата кория; отъ тамъ нагоре изъ баиря до Кая баши; отъ тамъ сжщо малко като се повърви до Станиславовата нива; отъ тамъ надолу като се слѣзе до края на Петевъ долъ, по Дйвалъкъ дере; отъ тамъ до нивата на Саидъ Османа; отъ тамъ до Радомировата нива, която е покрай дола; отъ тамъ до нивата на Мехмедъ Челеби, която е до могилата и пакъ до долния край на речената нива; отъ тамъ до могилата и до края на дола; отъ тамъ откъмъ страната на речената могила до отгоре вадата на Маслж Челеби; отъ тамъ по вжтрешността на дола Костель, нагоре изъ баиря по едната страна покрай Фандъкъ-дере и по вжтрешността на речения долъ, до Манювата нива; отъ тамъ до Драгоевата нива, която нива остава за реченото село Елена; отъ тамъ нагоре изъ баиря до могилата на Ахмедъ Орбановъ; отъ тамъ по ржта на речената могила, до нивата на Петка Не-

¹⁾ Може да се съжالياва, че този преводъ, официаленъ, извършенъ отъ сждебенъ преводачъ, при Търноеск. сждъ, не е сполучливъ. Тѣй, напр. тука думата каяфирътъ мн. ч. отъ каяфиръ е преведена съ думитѣ обожатели на огъня. Каяфиръ значи: не мюсюлманинъ, невѣрующъ, нечестивъ.

дѣлковъ; отъ тамъ до нивата на Стояна Нелѣлковъ, на която нива половината остава на реченото село Елена; отъ тамъ до нивата на Недя Драгановъ; отъ тамъ до нивата на Петка Недѣлковъ; отъ тамъ надолу изъ баиря, до Мазни долъ, до Мариновата нива и пакъ до отсамната страна на речената нива; отъ тамъ, като преминемъ дола, до края на Добрюва пжтъ, който е въ нивата; отъ тамъ по речения пжтъ, до мѣстността на име Нехуревъ юртъ; отъ тамъ до нивата на Станковъ долъ; отъ тамъ надолу изъ баиря до Нехуревъ долъ и Костелската вода, и по речената рѣка, до камъка „Бѣла крава“; отъ тамъ до гйола (локва) на Тюфекъ баиръ; отъ тамъ по върха на Балкана, до Кара-понаръ, и пакъ по ржта на Балкана до могилата Куруходъ и, пакъ по ржта, до могилата Екелиля, и пакъ по ржта, до мѣстността съ име Бозунска поляна (Бузувецъ) и пакъ по ржта до Талж-понаръ, и отъ тамъ до Хачлу-гьоль; отъ тамъ, по ржта до могилата Бодуръ, пакъ по ржта на Наипъ-бунаръ; отъ тамъ по пжтя за селото Булутъ; отъ тамъ до могилата Малтаръ и, пакъ по речениятъ пжтъ до могилата Бзлюва; отъ тамъ по речения пжтъ до могилата Белика; отъ тамъ по пжтя до Върбовъ кладенецъ; отъ тамъ надолу изъ баиря, като вървишъ до долу и края на Димитровата нива; отъ отъ тамъ като вървишъ нагоре изъ баиря и по-долу на дѣсна страна, до срѣдата на Недювата нива; отъ тамъ пакъ до Димитровата ливада, дето е краятъ на дола; отъ тамъ като преминемъ речения долъ, до край на Марковата кория; отъ тамъ пакъ до долния край на Димитровата нива; отъ тамъ нагоре изъ баиря до горния край на речената нива; отъ тамъ до нивата на Петка Димовъ; отъ тамъ до Радиовата нива; отъ тамъ до могилата Баллима-бааръ; отъ тамъ до Капиновския предѣлъ, като се опасва и се свършва. Въ горепоменатитѣ мѣстности да се турятъ отново знакове, като се положатъ каменни белѣзи. Земитѣ, които сж вжтре въ реченитѣ предѣли, като не могатъ да се притежаватъ отъ външнитѣ села и които се селятъ — да плащатъ и даватъ десятъка и даждията имъ на речения свещенъ вакуфъ, се записаха на новъ списъкъ на речения вакуфъ.

Село Капиново, махали души.

Приходъ: даждие на души	4 по	22 =	88
Спенджъ (обожателитѣ на огъня) души	149 по	25 =	3725
Десятъкъ жито кила		120 =	1440
Ичемикъ десятъкъ кила		65 =	520
Всичко			<u>13580</u>

За да се познаятъ 4-тѣхъ страни на реченото село (Капиново) съ махалитѣ му, предѣлтѣ, който като почва отъ края на липовата кория на Хаджи Мустафа; отъ тамъ нагоре изъ баиря до нивата на речения Хаджи Мустафа; отъ

тамъ надолу изъ баиря до долния край на речената нива; пакъ по речената посока до края на Мешето; отъ тамъ пакъ до нивата на речения Хаджи Мустафа; отъ тамъ край дола Тиквица и по речения долъ нагоре изъ баиря, като се върви пакъ до главата на речения долъ; отъ тамъ покрай нивата на Хаджи Мехмедъ ага; отъ тамъ, по пжтя, до челото на корията Зюлъ Факаръ ага; отъ тамъ нагоре изъ баиря до челото на нивата на българина Буда Славовъ; отъ тамъ нагоре изъ баиря до долния край на Димитровото лозе; отъ тамъ до горния край на реченото лозе; отъ тамъ до баиря Гьойни; отъ тамъ, по върха на баиря до Мателипунаръ; отъ тамъ пакъ по речения пжтъ, до челото на Сирекъ Куру и, пакъ малко като се повърви, до долния край на речената кория; отъ тамъ по пжтя, като се върви по каменния мостъ и като се отбие отъ речения мостъ по Коюлукъ дере, до края на реченото дере, отъ тамъ пакъ до главата на дола; отъ тамъ до Силпъ пунаръ; отъ тамъ като се иде на лѣва страна до Сеть-баиръ, покрай метелика; отъ тамъ, на дѣсна страна, до Чифликъ-боазъ; отъ тамъ до Текъ-фурлъ-гараа; отъ тамъ до Ивановата нива; отъ тамъ до Боазъ-борунъ, който е на баиря Атъ-кечми; отъ тамъ по Кору-боазъ и по Араба-йолу, като се върви покрай гробищата Будоръ; отъ тамъ до Будуровата нива; отъ тамъ, на лѣва страна като се доде пакъ до Будуровия пжтъ, по Драгойския пжтъ; отъ тамъ двата като смѣсватъ мѣстността на дѣсна страна, отъ тамъ, малко като се повърви по речения пжтъ, на лѣва страна; отъ тамъ до дѣсната страна на Златаришкия пжтъ; отъ тамъ до Герджикъ-баиръ; отъ тамъ до Петровата нива; отъ тамъ, покрай пжтя, който отива за Петровата нива; отъ тамъ покрай пжтя, който отива за Узунъ-Тарла, до мѣстността съ име Акъ-Ямурлукъ (пака); отъ тамъ, като преминемъ речния пжтъ, до Недковата нива; отъ тамъ до покрай пжтя, който отива по ржта; отъ тамъ до нивата на Ермени Иванъ; отъ тамъ, като се върви надолу, до нивата на Кючюкъ Пею; отъ тамъ до челото на Драгановата ливада; отъ тамъ до Капиновската вода; отъ тамъ, като се премине речената река, до вжтрешността на гората; отъ тамъ по дола на малкия и голѣмъ Тепе боазъ; отъ тамъ до Гьола; отъ тамъ до Петровата нива; отъ тамъ до Дервентския трапъ; отъ тамъ до Свинското пладнище; отъ тамъ до Николовата поляна, която е върху Балкана, който се казва Шерюнчъ; отъ тамъ до вехтия пжтъ; отъ тамъ до Ермрудлѣви оглеака (?); отъ тамъ по върха на речения Балканъ, като се отива до боаза на рѣката при Капиновския манастиръ; като се премине речената река нагоре изъ баиря до Поповъ долъ; отъ тамъ като се върви по ржта на речената могила, до Добридѣлския баиръ; отъ тамъ до Плаковския долъ; отъ тамъ до манастирската чер-

кова отъ тамъ до Крушовия баиръ; отъ тамъ до Калугерската нива; отъ тамъ до нивата на Добря Недевъ; отъ тамъ до нивата на Коджа Стоянъ; отъ тамъ надолу, изъ баиря до дола Слатина; отъ тамъ до могилата Мешеликъ; отъ тамъ до нивата на Узуноглу Теодора; отъ тамъ до края на нивата на Зюлъ Факаръ ага; отъ тамъ до Манастирската могила; отъ тамъ до Джевизъ тепе, което е покрай пжтя на чифлика на Мехмедъ ага; отъ тамъ до Калинъ баиръ; отъ тамъ до Ихламуръ Сартъна (липовъ ржтъ); отъ тамъ до Алибѣевата нива; отъ тамъ, като се върви по ржта до Аунова пжтъ, който е по ржта на Липовата кория; отъ тамъ по речения пжтъ като се възвие, свършва се съ мѣстото отъ дето се започва.

На горепоменатитѣ мѣстности, за да бждатъ отново забелязани, положени сж каменни знакове. Земитѣ, които се намиратъ вжтре въ реченитѣ предѣли, като нѣма да се стопанисватъ отъ жителитѣ, които сж вѣнъ отъ селото и които ги сѣятъ — да дадатъ на речения свещенъ вакуфъ десетъкъ и даждие — се вписаха въ новия списъкъ.

Село Златарица махали души.

Приходъ. Даждие на чифтъ 40 души по 22 = 880

Десетъкъ жито въ кила 150 = 1800

Десетъкъ ичемикъ ви кила 65 = 606

Всичко = 13815

За да се познаятъ предѣлитѣ на 4 тѣхъ страни, които ограничаватъ селото Златарица съ махалата Тантури и Дедебалъ, започва се отъ мѣстото Белокъ могила, която е известна могила и се намѣрва между рѣченото село Златарица и Капиново; отъ тамъ до Гьола, отъ тамъ надолу изъ баиря, до страната на Капиновския предѣлъ и, по долъ, до покрая на Капиновската вода; отъ тамъ, като преминемъ предѣлния пжтъ, къмъ капиновската страна въ гората, пакъ до края на рѣчната вода; сжщо, като се премине водата, до Драгановата ливада, която сжщо остава за рѣченото село; отъ тамъ нагоре изъ баиря, откъмъ страната на нивата на Кичукъ-Пея, до нивата на Ермени Иванъ; отъ тамъ нагоре, изъ баиря, до ржта и, по пжтя, който е по ржта, до главата на Курудере; отъ тамъ по вжтрешността на речения долъ, до Ташли-гевитъ отъ тамъ нагоре изъ баиря, до пжтя на Памѣтка; отъ тамъ до дола Памѣтка; отъ тамъ до предѣла на Добри-дѣлъ; отъ тамъ къмъ ржта на Липака; отъ тамъ къмъ страната на Акра гьолъ; отъ тамъ по пжтя на ржта, до голѣмия жълтъ камъкъ; отъ тамъ до малкия жълтъ камъкъ; отъ тамъ до Гьола; отъ тамъ по рѣчния пжтъ до главата на Балъкли-бунаръ; отъ тамъ, на дѣсна страна, като се слѣзе надолу изъ баиря, до Тошлж-дере и, по вжтрешността на рѣчния долъ, покрай Капиновската вода; отъ тамъ

на дѣсна страна, до нивата на Ибрахимъ-дере; отъ тамъ по край водата, до предѣла на нивата на Али Чаубашъ; отъ тамъ до носа на петъ-тяхъ дерета; отъ тамъ, покрай водата, до нивата на нивата на Емиръ Османовъ; отъ тамъ, като преминемъ отсрещната страна на водата, до дола който се казва Саладашъ-Дженки и, по речения долъ, до моста Сйойле; отъ тамъ, пзкъ по вжтрешността не речения долъ, до Върбовъ бродъ (Сюютли гечитъ); отъ тамъ до Каменъ бродъ (Ташлж-гечитъ); отъ тамъ до срѣдата на Кабарджикъ-баиръ; отъ тамъ до мѣстото на вѣхтата църква; отъ тамъ, надолу изъ баиря до Манкочевъ язъ; отъ тамъ до брода на дола Сармусжклъкъ; отъ тамъ до Сухия долъ; отъ тамъ до Дедебюрение; отъ тамъ до Алибеговата нива; отъ тамъ до нивата на Саидъ Ибрахима; отъ тамъ до челото на нивата Саидъ Халиловъ; отъ тамъ до Козето пладнице; отъ тамъ до коренистия букъкъ; отъ тамъ до Дамъ-пуларана; отъ тамъ до Еьоджюзлюкъ Айнияна; отъ тамъ до Сюфте Гиолджукъ; отъ тамъ до ябълкитъ; отъ тамъ до долчето Егюль; отъ тамъ до Тетреолгу Гюне; отъ тамъ до Алшкия пунаръ; отъ тамъ до гробищата Гючъ Каясж; отъ тамъ до Каяджикъ пунаръ; отъ тамъ до Хисарджика (крѣпостъта); отъ тамъ до Боневата воденица; отъ тамъ до дола; отъ тамъ до Козлукъ понаръ; отъ тамъ до Цанковата нива; отъ тамъ до воденицата на Абосъ-ходжа; отъ тамъ до дола и Йологлу понаръ; отъ тамъ, на дѣсна страна до Поповъ долъ и Абасовата нива; отъ тамъ до могилата Гйолукъ; отъ тамъ покрай нивата на Келъ Муса; отъ тамъ нагоре до дола Михнелюрди; отъ тамъ до Добуръ пахаръ; отъ тамъ до Радйовата нива; отъ тамъ до могилата Кору-Нефере; отъ тамъ до камарата Муссалжкъ; отъ тамъ до Сиртъпашъ; отъ тамъ до Динагичитъ; отъ тамъ до Тозлу понаръ; отъ тамъ до Николова пжтъ, който е подъ корията; отъ тамъ до Петровия чифликъ; отъ тамъ до могилата, като се отиде, свършва се на мѣстото, отъ дето сме започнали.

На горѣпоменатитѣ мѣстности, за нови белѣзи и земитѣ, които сж вжтре въ тѣзи предѣли, като сж притежание на жителитѣ въ селата имъ, за да плащатъ и да даватъ на свещения вакуфъ даждие и десятъкъ, задето сж ги сѣяли, вписаха се въ новия списъкъ.

Отъ вакуфитѣ на окржга Никополи, приходъ Хазрети Синамъ Паша, околия Рахова, градъ Рахово, околия Търново, Студена, Миослимъ и Беброво цѣло количество 7000 (седемъ хиляди).

Търново, окржгъ Никополи. Приходъ на Беброво даватъ

Души приходъ спенджа на души	192 × 25 = 3975
50 кила жито по	10 = 550
ечемикъ	30 = 370

Право даждие грошъ и петдесетъ цѣлата сума седемъ хиляди (7000).

Дата 1261 първи сеферъ отъ Егира (1841).

гр. Търново, 29 юлий 1888 г.

Търн. окр. сждъ.

Превель: (п) П. Георгиевъ

(Изъ книгата на проф. С. С. Бобчевъ „Сборникъ на българскитѣ юридически обичаи. Часть II — томъ трети. Държавно право.

София, 1915 г. стр. 216—223).

2. Отзиви за Елена и еленскитѣ чорбаджии

Раковски и чорбаджиитѣ. Раковски, на когото споредъ самия него и дѣдо му и бѣща му били чорбаджии, не отрича грамаднитѣ заслуги на реди а чорбаджии, първенци и еснафски водачи, имената на които той поменава съ признателность. Таквизи сж посоченитѣ отъ него чорбаджии Петко отъ Калоферъ, обѣсенъ въ Пловдивъ, Бошко чорбаджи отъ Карлово; Начо чорбаджи отъ Ст. Загора; Минко чорбаджи отъ търново и пр. (гл. „Дунавски лебедъ“ бр. 10 „Обявление“). Той нарича приснопаветни старейшини, таквизъ лица, които сж вземали участие въ народни завѣражійски движения, като особено подчертава хаджи Юрдана (старий) или Брѣдата отъ Елена, Иованаки отъ София, Бѣлчо и Иваница отъ Търново, Игумена на Капиновския манастиръ хаджи Сергия, родомъ отъ Еленски Руховци („Горски пжтникъ“ първо издание, стр. 238).

Относно участието и заслугитѣ на чорбаджиитѣ въ нашето възраждане, струва да се приведе тука писмото на търновския учител и писателъ А. П. Границки, изпроводено до Раковски и печатано въ брошурата „Истински гласъ на България“. Ние заемаме това писмо отъ СПС год. XIV стр. 275:

„Господине, казва се между друго въ това писмо, смѣя съ благодарение да похваля вамъ и на народа, и други любобородни наши български доброжелатели: Негово преосв. господина Стефана Ковачевича Лаодикийскаго, Негово благородие Господина Димитраки чорбаджи отъ с. Мещовъ, въ Янинското окръжие, Господинъ Димитъръ Тошковъ Калопереца, братия г. г. Христо и Николай П. Тъпчилещови, господинъ Тома Стефановъ, абаджи-башия, който е билъ първи настоятелъ на българската въ Цариградъ църква, госп динъ хаджи Величко Пенчовъ въ Русчукъ, г. Стоянча Груева (Груйолу) въ Казанлъкъ, покойнаго чорбаджи Стоянъ Чалъковъ отъ Копривщица, покойнаго хаджи Михалаки хаджи

Константиновъ отъ Тат.-Пазарджикъ, на когото любовта къмъ еднороднитѣ си свидетелствува новосъздаденото Славяно-българско училище, господина Спаса Екмекчи-баши, г-на Яни Бахчевъ, башия на сегашнитѣ епитропи на българската църква въ Цариградъ, г. г. братя хаджи Стоянови въ Шуменъ, чорбаджи Салча и д-ра Чомакова въ Пловдивъ, г-на хаджи Минча хаджи Цачевъ въ В. Търново, г-на Николая хаджи Трайкова (Искюпъ), г-на Тодора Мискиновичъ въ Велесъ (Кюпрюлю), г-на Ивана Стояновъ въ Ески-Заря, г-да братя Мустакови и г-на Бакалолу и Пирокопия Баланолу въ Букурещъ, г-на Теохаръ Папазоолу въ Браила, г-на чорбаджи Шешканолу и Димитрия Начевича въ Свищовъ, г-на Харалампия хаджи Янушъ въ Галацъ, г-на Антония Кирякъ-Цанковъ въ Виена, г-на Цвѣтко чорбаджи въ Едрине, г-на хаджи Юрдана чорбаджи въ Елена, г-да братя хаджи Атанасови въ Русчукъ, г-на М. Поповичъ въ Браила, г-на Томаки въ Видинъ, г-да братя Гешоолу, г-на Райковича, г-на Золотовича, г-на Н. Пенчо хаджи Дияновичъ въ Панагюрище и други нѣкои, които поради краткото време не упоменавамъ тукъ, и на които вситѣ жертви и дѣла сж известни на повечето отъ нашитѣ еднородци, Богъ Господа достойний и пристойний венецъ да имъ изплете".

Д-ръ К. Иречекъ въ своитѣ „Пѣтувания по България“ преводъ на С. Аргировъ, печатъ Дановъ, за Елена казва, че жителитѣ на колибитѣ били хубаво, повечето русокосо население съ славянски типъ. . . Той забележилъ въ Елена дветѣ черкови, покрититѣ съ олово кубета и съ сахатъ-кула отъ 1812 г. Той не можель да види старата черква св. Никола, която въ туй време била обърната на воененъ складъ. Той съобщава за нѣкакъв-си ферманъ издействуванъ преди 200 години отъ попъ Петко Шейтана, по силата на който еленчани имали автономни права. Това не е вѣрно. За чорбаджиитѣ Иречекъ казва: „Между тукашнитѣ българи, както въ останалитѣ градчета на Търновския балканъ има и до сега аристократи или чорбаджии и демократи, които не се обичатъ единъ-други. Чорбаджиитѣ се промѣняли и не били, казватъ, наследствени, което мжчно може да се проследи, тъй като въ Търновско нѣма стари родови имена, както въ Сръдна гора(?) Демократитѣ ги рисуватъ като тирани-лихвари, безъ чието позволение простъ човѣкъ не може, казватъ, да се ожени. Отъ друга страна е явно, че харчели много пари за черковни и училищни сгради и, че изобщо горещо поддържали училищата.“ Твърде естествено е, че сведенията отъ демократи нѣкакви-си въ Елена за чорбаджиитѣ, рисувани като тирани-лихвари, не можеха да бждатъ по-други, а най-странното е съобщаваното, че безъ чорбаджийско позволение простъ човѣкъ „не можель, казватъ, да се ожени“. Една басня,

която е странна, че Иречекъ я предава безъ да я е провѣрилъ. Сжщо е басня, че въ еленскитѣ жители се пази ендогамия; дъщеритѣ на по-богатитѣ се женятъ въ самото село, а сестрицѣ и за по-бедни граждани, за да се не прѣска имота. Невѣрно е съобщението на Иречекъ (стр. 894), че „колибитѣ Руговци, (чети Руховци) били по произходъ отъ западна България“, за доказателство на което той привежда, че на огнището тамъ ужъ казвали ватралъ. За думата ватралъ, азъ знамъ положително, че се чува въ Хжнювци, а никакъ не въ Руховци.

3. — Отзиви отъ разни страни за Елена и еленскитѣ чорбаджии

Петко Росенъ (в. „Слово“ отъ 30 августъ бр. 1866) пише следното:

„Елена е дала видни дейци на нашето възраждане. Тукъ Никола Михайловски основава първата школа за учители, презъ която мина и дѣдо Славейковъ. Тукашни сж Иларионъ Макариополски, стария Робовски, Миланъ Радивоевъ, П. Ю. Тодоровъ, С. С. Бобчевъ, Теодоръ Теодоровъ.

Срещнахме се съ дѣдо Юрдана, бащата на П. Ю. Тодоровъ. Побѣлѣлъ и доста отпадналъ, ала все пакъ тихъ и мждъръ. Какъ хубаво, какъ мждро разправя своето и онова на градеца си житие въ турско време.

„Тука, нашия градецъ по онова време бѣ и голѣмъ бубарски центъръ. Това всичкото околорѣстъ бѣ лесъ отъ черничеви градини. Ние бѣхме и семепроизводители-греньори. И нашето семе се славеше дори по вънъ... Отъ Италия, отъ Франция сж дохождали да купуватъ, за да подмладяватъ расата си“.

Да се ненаслушашъ. И съ сжщото внимание и почитъ го слушатъ и ония, които колко ли пѣти сж го слушали. Гледамъ го и си мисля: ето единъ заветникъ на еленското чорбаджийство. Толкова хулени и клеветени. Защо? Защото сж имали ясна представа за държавната сила и не сж се поддавали кога комуто се поще да прави бунтъ и съ 10 чакмакли пушки да освобождава народа си... А че тия хора сж организирани стопанството и сж създали поминъкъ на цѣлия тоя край, че сж били и банкеритѣ му, и търговцитѣ му, и комисионеритѣ му; че сж намѣрили пазари, създали кредити, връзки, дето се рекло съ цѣлия свѣтъ, всичко това каточели не е нищо.

Малко ли е вината имъ, че сж били богати, просвѣтени, успѣли да спечелятъ уважението на турскитѣ власти? Гърцитѣ, арменцитѣ, евреитѣ имаха много по-богати хора, участващи въ управлението, и все пакъ сж били уважавани и тачени отъ всички свои сънародници. Само ние идо-

лопоклонницитеѣ на абсолютното равенство, готови да правимъ всичко съ земята равно... за да бждемъ всички равни, само ние не можемъ да търпимъ измежду насъ да стърчатъ първенци. — Че е имало безчовѣчни чорбаджии — не ще и дума. Но нима всички бедняци сж светци?

Еленскитѣ чорбаджии сж били ученолюбиви, предприемчиви и дълбоко религиозни хора и сж дали плеада дейци по възраждането ни и черковния въпросъ. Не сж били лекомислени бунтари, защото сж познавали силата на държавната власть и не сж могли да рискуватъ едно създадено благоденствие“.

Познатиятъ публицистъ Сава Доневъ (Добрияновъ)

Въ своитѣ „Пѣтни бележки за всичко“, въ в. Демократически сговоръ“, бр. отъ 31. VII. 1930 г., като говори за чорбаджийството въ Елена, казва дословно така: „Въ най-чорбаджийската Елена българскиятъ духъ е билъ най-чистъ и най-здравъ. Никога грѣцко влияние не е прониквало въ Елена, въ Котелъ и въ други чорбаджийски градове. И тия именно градове сж дали най-достойнитѣ водачи при Възраждането . . . Чорбаджиитѣ въ Елена направили първия за времето си легаленъ опитъ на българина за властитѣ... Тѣ започнали да свалятъ и да качватъ каймаками и паши, да командватъ на турцитѣ. Примѣрътъ на еленскитѣ чорбаджии билъ последванъ и по други градове и села. Въпросътъ е, дали безъ чорбаджийство щѣхме да имаме български черкови и училища, българско възраждане. Чорбаджийството предхожда еснафа. Всички позволителни за черкови и училища сж издействувани отъ чорбаджии... Чорбаджиитѣ сж били посрѣдници между раята и турската власть — нѣщо като сегашнитѣ адвокати. Тѣ получавали възнаграждение въ натура: масло, агне, пуякъ, вълна и пр. Но нима и сегашнитѣ посрѣдници не получаватъ възнаграждение?“.

Добрияновъ слушалъ въ Елена, че еленския чорбаджилъкъ има произхода си отъ двама брата християни отъ Кайсеръ (Кесария въ Мала-Азия), които като доставчици придружавали турскитѣ войски при похода имъ къмъ Виена, следъ това тѣ останали въ Елена, Котелъ и Арбанаси и предали на потомството си своитѣ връзки съ турскитѣ власти.

Неочаквана инвеститура на чорбаджия въ турско време

(Истинска случка)

Чорбаджийството, като уредба въ старото турско време, още не е засегнато отъ нашитѣ историко-правни изучвания¹⁾

¹⁾ Собствено за чорбаджиитѣ и чорбаджийството у насъ е написано дѣдае-си книга, но всичко това се е завъртало около чорбаджиитѣ, като „икономическа сила“, като „злоупотрѣбители“ съ

Мнозина отъ нашитѣ писатели иматъ крайно погрѣшно мнение за него. Нѣкои не знаятъ дори, че истинското чорбаджийство е било единъ старъ институтъ, една обществена изборна служба, еволюирала на турска почва — служба, за която е била необходима и една инвестиция отъ по-горната административна властъ. Тази властъ, обаче, често е злоупотрѣбавала съ правото си да утвърждава, и сама произволно обличала въ това обществено положение много пжти и свои любимци, натрапвани на населението.

Въ Елена, споредъ моитѣ издирвания, редътъ е билъ такъвъ. Народътъ отъ градеца и селата правель годишенъ съборъ; на този съборъ се е изслушвалъ отчетъ на предишния чорбаджия и следъ това е ставалъ изборъ на новъ. Освенъ мѣстнитѣ чорбаджии, които сж представлявали населението предъ мѣстния субашъ, имало е и „мемлетски чорбаджия“ (областенъ чорбаджия), който е билъ сжщо така избираенъ. Той живѣлъ въ Търново при войводата или покъсно а енина.

Случвало се е и единиятъ и другиятъ видъ чорбаджии да се натрапятъ — да станатъ чорбаджии безъ изборъ, но това е било явно злоупотрѣбление съ властта. Така — назначенитѣ чорбаджии сж плащали много пжти съ главата си. Въ Еленско сж ставали често селски бунтове противъ известни чорбаджии — и добри и лоши — сваляли сж ги, а понѣкога — и убивали. Такива убити чорбаджии сж били: Миху Бакалина, Стоянъ Чорбаджи, Хаджи Стоянъ Чиргиланъ убитъ отъ дѣдото на Цончо Добревъ отъ с. Попъ Бобчевци, Калчо Чорбаджи, за убийството на когото свидетелствува паметниятъ камтъкъ при кжщата на Радивоевци и пр.

Избранъ, чорбаджията трѣбвало да получи своята инвестиция (утвърждение). Това утвърждение е ставало съ получаването отъ ржката на войводата „чорбаджийска тояга“ (патерица). За подобни тояги, давани на чорбаджиитѣ има сведения изъ разни мѣста на България. Тукъ азъ ще съобща единъ любопитенъ разказъ, който съмъ написалъ още въ 1885 г. въ Елена, споредъ думитѣ на 80-годишниятъ тогазъ старецъ, сега покоенъ, дѣдо Хаджи Христо Михайловски, братъ на Илариона Макариополски.

*

Въ размирнитѣ времена на първата четвъртъ отъ XIX ст. въ Търново аенството“ (войводалкътъ) е било обектъ на плячка: който по-смѣлъ турчинъ могълъ да събере около

влияние*, като изедници. Между това, чорбаджийството, гледано отъ това становище, е изборенъ типъ при разширеното му тълкуване. Нашата студия върху „чорбаджийството като обществено-държавна уредба“ доказва, че изъ срѣдата на чорбаджийството сж излѣзли голѣмъ брой народни будители, благодетели и просвѣтители.

си повече бабаити, панти и делии, той успѣвалъ да отнеме войводството и да се наложи за воевода. Превземала се длъжността, както се казвало „бучаамъ хакж ичимъ“ (по правото на ножа). Такъвъ единъ чистъ воевода станалъ (около 1814—1820 г.) търновченинътъ Фейзи-аа. Той взелъ воеводството следъ една ожесточена битка съ русенския аенинъ. Тогазъ Търновско и Русенско били воеводства (аенлици), а Видинъ и Силистра — пашалъци. Фейзи-аа билъ по-рано арабаджия (коларь) и кираджия. Единъ день той отивалъ съ колата си отъ Търново къмъ Мирданя за дърва. По пѣтя срещналъ съ пълни кола мирданчанина Ивана.

— Оттегли колата си отъ пѣтя ми! — разфучалъ се Фейзи-аа.

— За тебе е по-лесно да оттеглишъ твоитъ кола: тѣ сж празни, — отговорилъ Иванъ и си каралъ напредъ.

— Яна чекъ, бе интъ-гявуръ (тегли на страна, бе упорити гявурино), изкрещялъ колкото можель Фейзи-аа.

Иванъ билъ не само упоритъ гявуринъ, но още смѣлъ и юначенъ мирданчанинъ. Намѣсто всѣки другъ отговоръ, той намѣрилъ за добре да стовари върху гърба на агата нѣколко чепати остена.

Агата си ги отнесълъ...

Воеводата Фейзи-аа се прославилъ на времето си, казватъ, като много добъръ; обичалъ да прави „хаиратъ“ (благодеекия) на мѣстата, дето го познавали, и се отличилъ съ цѣлъ редъ общеполезни постройки (часовници, мостове и чешми); между друго, той построилъ високи каменни часовници въ деветъ села, между които: Елена, Мирданя, Капиново и др.

Скоро следъ завземането на воеводството Фейзи-аа си спомнилъ за нѣкогашната случка съ Мирданчанина Ивана. Той пратилъ да го повикатъ.

Иванъ останалъ като гръмнатъ, когато делии-сеймени дошли въ Мирданя и го покарали за Търново. Слисанъ и уплашенъ, той билъ отведенъ въ конака на воеводата, въ неговата стая. Фейзи-аа пожелалъ да остане съ Ивана насаме.

— Е, Иване, заговорилъ Фейзи-аа, помнишъ ли оня даякъ, дето единъ пѣтя ми го удари?

— Аманъ, аа, бей, може ли подобно нѣщо, заплелъ се Иванъ.

— Йокъ, йокъ (не, не; ти остави сега тѣзи забикалки, меко продължилъ Фейзи-аа, кажи ми само помнишъ ли. . даяка, дето ми го стовари по пѣтя отъ Търново къмъ Мирданя?

Иванъ мълчалъ.

— Ама сега видишъ ли? Азъ станахъ воевода, аенинъ!.

— Да си живъ, аа; Господъ животъ и здраве да ти дава.

— И, сега, азъ мога всичко!.. Я си избери ей-тамъ и подай ми отъ кѣта една тояга. — И воеводата посочилъ Ивану изправенитѣ въ единъ кѣтъ на стаята си хубаво одѣляни и обработени тояги.

Иванъ се смутилъ, но се успокоилъ като видѣлъ, че неговото наказание ще се свърши съ бѣсилка; взелъ една отъ тоягитѣ и я подалъ на Фейзи-аа.

— На, поеми тази тояга — проговорилъ Фейзи-аа — и върви да кажешъ на Мирданченитѣ, че азъ те правя „Мирданъ-чорбаджжжж“; ти заслужвашъ това, защото си бабаитинъ.

Иванъ поблагодарилъ, отишълъ си, станалъ мирдански чорбаджия, какъвто билъ презъ цѣлия си животъ.

(Изъ „Юбилеенъ сборникъ на Разград. читалище „Развитие“ — 1869—1904 г. Разградъ, 1904, стр. 84).

СТАТИСТИКА

на Еленско и населението му

Споредъ списъка на общинитѣ въ Княжество
България за 1891 год.

Еленска околия

О Б Щ И Н А	Число на домоветѣ			Число на жителитѣ		
	български	не българ.	Всичко	български	не българ.	Всичко
Бебровска селска						
с. Беброво	135	24	159	735	72	807
м. Босевци	15	—	15	73	—	73
„ Бѣлковци	15	—	15	75	—	75
„ Иванъ-Ивановци	19	—	19	117	—	117
„ Козь-дере	1	9	10	4	28	32
„ Нейковци	13	—	13	72	—	72
„ Попска	14	—	14	77	—	77
„ Силименчовци	—	4	4	—	16	16
„ Черешовъ-долъ	25	—	25	140	—	140
„ Черний-дѣлъ	36	1	37	190	6	196
Блъсковска селска						
м. Балужи	18	—	18	100	—	100
с. Блъсковци	34	—	34	202	—	202
м. Велювци	13	—	13	73	—	73
м. Голѣманитѣ	14	—	14	76	—	76
„ Дърлевци	18	—	18	117	—	117
„ Маравелци	15	—	15	89	—	89
„ Недѣлковци	7	—	7	42	—	42
„ Николовци	15	—	15	86	—	86
„ Титевци	9	—	9	60	—	60
„ Търкашени	32	—	32	163	—	163
„ Червенковци	5	—	5	32	—	32
Буйновска селска						
с. Буйновци	50	—	50	285	—	285
м. Голѣмий-ржтъ	8	—	8	46	—	46
„ Дарази	5	—	5	45	—	46

" Кожлювци	12	—	12	59	—	59
" Крилювци	12	—	12	60	—	60
м. Мариновци	8	—	8	47	—	47
" Нешовци	17	—	17	97	—	97
к. Пъшовци	5	—	5	38	—	38
к. Танчовци	14	—	14	71	—	71
" Топузу	20	—	20	110	—	110
" Шоевци	22	—	22	111	—	111
" Шубеци	21	—	21	128	—	128
Доспатлийска селска						
с. Арж-къой	—	25	25	—	125	125
м. Баиръ-махла	—	14	14	—	82	82
к. Гьовелий	8	5	13	49	41	90
с. Гьоль-къой	—	17	17	—	107	107
к. Дайновци	8	—	8	32	—	32
" Дебелий-ржтъ	24	—	24	132	—	132
с. Емирлеръ	—	26	26	—	98	98
м. Ессе-махала	—	13	13	—	71	71
" Каваджикъ	—	31	31	—	180	180
" Ковчазъ	—	20	20	—	125	125
к. Стояновци	3	3	6	13	22	35
с. Сюлюманъ-къой	—	28	28	—	184	184
м. Сюнюкчилеръ	—	15	15	—	92	92
с. Тънкий ржтъ	24	—	24	126	—	126
м. Узунъ гюна	—	26	26	—	151	151
с. Ходжа-къой	—	22	22	—	130	130
м. Челеби-махала	—	27	27	—	151	151
" Язаджий	—	27	27	—	151	151
" Яйлъ-къой	—	18	18	—	110	110
Драгийска селска						
к. Бадевци	33	—	33	244	—	244
" Драгановци	17	—	17	101	—	101
с. Драгийци	22	—	22	107	—	107
к. Кантари	12	—	12	70	—	70
" Мрътвината	5	—	5	31	—	31
" Пелишенитъ	7	—	7	38	—	38
" Цвѣкловци	12	—	12	56	—	56
" Шиливери	5	—	5	30	—	30
Дрѣнтска селска						
к. Баждари	15	—	15	96	—	96
" Горний край	40	—	40	246	—	246
" Добрювци	20	—	20	124	—	124
с. Дрѣнта	45	—	45	276	—	276

к. Караиванци	8	—	8	45	—	45
„ Косевци	10	—	10	62	—	62
к. Липовъ-ржтъ	16	—	16	109	—	109
к. Пейковци	12	—	12	72	—	72
Еленска градска						
м. Боевци	12	—	12	73	—	73
к. Горни-Чукани	7	—	7	50	—	50
м. Долни-Болѣрци	7	—	7	52	—	52
„ Долни Генеvци	10	—	10	59	—	59
„ Долни Чукани	27	—	27	148	—	148
гр. Елена	542	—	542	2818	—	2818
м. Казаци	11	—	11	69	—	69
Златаришка селска						
с. Дурна-дере	22	—	22	82	—	82
„ Златарица	480	—	480	2679	—	2679
Капиновска селска						
с. Капиново	220	—	220	1148	—	1148
Капиновска градска						
с. Авдалари	19	1	20	101	10	111
„ Кересенликъ	25	6	31	167	38	205
с. Капиново	118	28	146	705	141	847
м. Кочаклари	6	4	10	39	19	58
Константинска селска						
м. Баиръ махла	6	7	13	35	46	81
„ Вейзлери	16	3	19	93	14	107
„ Дуванджий	—	20	20	—	125	125
м. Дуванлари	15	14	29	109	38	147
м. Кара-Куртлари	10	—	10	64	—	64
„ Къовъ-башлари	—	17	17	—	118	118
с. Константинъ	97	17	114	560	92	652
„ Реселий	20	5	25	135	30	165
„ Тузлу-Аланъ	5	4	9	22	20	42
м. Тюлбе	17	1	18	41	7	48
„ Шюкюрлери	—	13	13	—	76	76
Костелска селска						
с. Арабаджий	5	—	5	22	—	22
„ Граматици	25	—	25	139	—	139
„ Дебрава	22	—	22	150	—	150
„ Костель	75	—	75	398	—	398
к. Кючукъ Юсуфовци	4	—	4	4	—	4

к. Трашлиитѣ	17	—	17	95	—	95
м. Чакалитѣ	46	—	46	276	—	276
Лазарска селска						
м. Брѣжници	6	—	6	38	—	38
„ Брѣчковци	17	—	17	8	—	85
„ Велковци	33	—	33	145	—	145
„ Витювци	10	—	10	56	—	56
„ Драгановци	8	—	8	55	—	55
„ Драгоевци	24	—	24	125	—	125
с. Лазарци	43	—	43	178	—	178
м. Ничювци	6	—	6	33	—	33
„ Нюшковци	10	—	10	53	—	53
„ Продановци	10	—	10	46	—	46
„ Танчовци	12	—	12	83	—	83
к. Тарханджий	20	—	20	71	—	71
„ Угорялковци	41	—	41	209	—	209
м. Хвърлевци	19	—	19	127	—	127
„ Хжнлевци	37	—	37	175	—	175
Марянска селска						
м. Бойчовци	3	—	3	15	—	15
к. Горни-Марянь	89	—	89	452	—	452
„ Долни-Марянь	44	—	44	227	—	227
„ Радовци (Каперли)	9	—	9	61	—	61
„ Саровци	4	—	4	19	—	19
Майковска селска						
к. Атларци	12	—	12	54	—	54
„ Духлевци	12	—	12	74	—	74
„ Игнатовци	20	—	20	111	—	111
с. Майковци	40	—	40	155	—	155
к. Ралиновци	9	—	9	45	—	45
„ Узунитѣ	6	—	6	36	—	36
Миндяшка селска						
с. Миндя	271	—	271	1396	—	1396
Палишка селска						
м. Брѣзово	22	—	22	134	—	134
„ Ганювъ-долъ	36	—	36	198	—	198
„ Даваритѣ	16	—	16	102	—	102
„ Минеvци	17	—	17	97	—	97
с. Палици	45	—	45	258	—	258
к. Петковци (Сейрени)	3	—	3	16	—	16
м. Попъ-Русевци	24	—	24	137	—	137

к. Тюмбовци	22	—	22	142	—	142
с. Юрюклери	22	20	42	101	90	191
Разпоповска селска						
к. Кокуда (Калиновци)	5	—	5	30	—	30
к. Кринковци	15	—	15	88	—	88
м. Мжжлеци	22	—	22	132	—	132
„ Попъ-Димитровци	12	—	12	81	—	81
с. Разпоповци	30	—	30	180	—	180
м. Славовци	8	—	8	58	—	58
„ Стаматевци	14	—	14	87	—	87
с. Черешовъ дѣлъ	20	—	20	114	—	114
Руховска селска						
м. Кехайовци	7	—	7	44	—	44
с. Руховци	95	—	95	560	—	560
м. Стийковци	14	—	14	90	—	90
„ Христовци	20	—	20	120	—	120
Синджирлийска селска						
к. Кириль-Лжжовци	20	—	20	115	—	115
м. Костадинчовци	4	—	4	31	—	31
к. Лапавишковци	4	—	4	26	—	26
„ Майтаняци	23	—	23	127	—	127
„ Миланкини	5	—	5	27	—	27
м. Милковци	9	—	9	45	—	45
„ Недишковци	10	—	10	50	—	50
„ Неювци	13	—	13	72	—	72
„ Новачкини	14	—	14	82	—	82
„ Пърчовци	30	—	30	170	—	170
„ Рашовци	2	—	2	15	—	15
с. Синджирлий	19	—	19	104	—	104
м. Тиганци	3	—	3	27	—	27
Срѣдньо-Колибарска селска						
к. Берковци	22	—	22	119	—	119
м. Дерикотковци	20	—	20	135	—	135
„ Илювци	19	—	19	123	—	123
„ Раювци	40	—	40	237	—	237
„ Срѣдни-колиби	50	—	50	283	—	283
„ Хвараловци	47	—	47	303	—	303
Старо-Рѣшка селска						
м. Баиръ-махла	—	7	7	—	32	32
„ Дели-Кечи-дере	—	—	—	—	—	—
„ Карамцалари	7	2	9	40	17	57
с. Кечи-Дере	—	10	10	—	38	38

м. Конезелери	19	4	23	125	20	145
„ Мюсюлмери	2	41	43	14	200	214
„ Паяци	—	11	11	—	58	58
„ Софталари	—	—	—	—	—	—
с. Стара-рѣка	192	—	192	542	—	542
„ Сжртъ-кьой	3	11	14	3	31	34
м. Тикенъ-бунаръ	8	—	8	39	—	39
Стеврешка селска						
м. Ахмедоолу	—	15	15	—	75	75
с. Бенли кьой	2	12	14	10	60	70
„ Вели-кьой	1	16	17	4	87	91
„ Дерекьой (I-во)	—	18	18	—	90	90
„ Дерекьой (II-ро)	1	10	11	16	67	83
с. Дура-Боглу	—	5	5	—	21	21
м. Исакларъ	11	32	43	62	181	243
с. Кжна-кьой	—	20	20	—	100	100
м. Макаклари	4	4	8	20	20	40
„ Пачалари	—	10	10	—	32	32
с. Стеврекъ	26	40	66	110	200	310
м. Урумъ-бей	1	16	17	5	85	90
с. Чамурлу-кьой	1	26	27	5	130	135
Тодювска селска						
м. Аплаци	3	—	3	19	—	19
„ Багалевци	18	—	18	100	—	100
„ Бейковци	22	—	22	116	—	116
„ Дуковци	9	—	9	59	—	59
„ Карандили	10	—	10	57	—	57
„ Киревци	19	—	19	100	—	100
„ Мирчовци	5	—	5	28	—	28
„ Мирчовци	34	—	34	172	—	172
„ Папратлива	8	—	8	46	—	46
„ Райновци	13	—	13	60	—	60
„ Султани	39	—	39	210	—	210
„ Тодювци	—	—	—	—	—	—
Туркоклийска селска						
м. Аркжрж-Махале	4	16	20	15	35	50
„ Гюндюзлери	2	7	9	10	35	45
с. Иренъ-кьой	2	10	12	10	50	60
м. Имче дере	—	16	16	—	112	112
„ Кара-Ошукъ	11	19	30	23	31	54
„ Кеманлари	—	10	10	—	40	40
„ Нова (Ени махале)	1	6	7	2	18	20
с. Туркоклий	3	85	88	15	285	300
м. Чанаджикъ	3	15	18	10	63	70

Чаталъ-Дерелийска селска						
м. Бъзелъ	—	—	—	—	—	—
„ Дагъ-Махале	—	—	—	—	—	—
„ Деро-Махале	—	5	5	—	33	33
„ Деде Балъ (Имру-Кжя)	95	—	95	442	—	442
„ Калайджикаръ	—	24	24	—	130	130
„ Келлери	—	12	12	—	56	56
„ Рамазанъ-Махалеси	—	—	—	—	—	—
„ Сюрюлий	—	12	12	—	64	64
„ Терзилери	—	14	14	—	104	104
„ Хаджи-махале	—	13	13	—	75	75
с. Чаталъ дере	—	56	56	—	284	284
м. Ченогацитъ	—	—	—	—	—	—
„ Крулю махалеси	—	—	—	—	—	—
Шилковска селска						
м. Баювци	17	—	17	92	—	92
„ Градевци	11	—	11	66	—	66
„ Гърдевци	28	—	28	147	—	147
„ Зингюевци	52	—	52	310	—	310
„ Иовковци	24	—	24	140	—	140
„ Караджовци	15	—	15	92	—	92
„ Кръстевци	9	—	9	56	—	56
„ Развалаци	28	—	28	176	—	176
„ Ребровци	23	—	23	131	—	131
„ Шилковци	23	—	23	136	—	136
Яковска селска						
м. Бръчковци	12	—	12	75	—	75
„ Витювци	14	—	14	73	—	73
„ Вълчовци	25	—	25	147	—	147
„ Вързилковци	14	—	14	80	—	80
„ Върлювци	4	—	4	24	—	24
„ Горни-Болярци	25	—	25	165	—	165
„ Горни Генювци	6	—	6	47	—	47
„ Донковци	15	—	15	67	—	67
„ Драганосковчи	16	—	16	96	—	96
„ Мартинковци	2	—	2	24	—	24
„ Махалници	7	—	7	51	—	51
„ Мечко-Биевци	4	—	4	26	—	26
„ Мирославовци	2	—	2	10	—	10
„ Писарци	8	—	8	62	—	62
„ Попъ-Бобчевци	3	—	3	18	—	18
„ Садина	4	—	4	18	—	18
„ Стойчовци	7	—	7	42	—	42
„ Шайтани	25	—	25	165	—	165
„ Шишкѡвци	6	—	6	43	—	43
„ Шупжци	5	1	6	27	6	33
с. Яковци	23	4	27	106	19	125

Елена като просвѣтно огнище въ миналото

I.

Когато П. Р. Славейковъ, въ 60-тѣ години на миналото столѣтие, нарече Еленското училище „даскалоливница“, той имаше право и добро основание. Голѣмиятъ български общественикъ, народенъ учитель и трибунъ, поетъ и публицистъ, самъ бѣше ученикъ на това Еленско училище (1848—49), наедно съ Драгана Цанкова. Въ тѣзи години голѣмъ брой ученици, доста възрастни и съзнаващи необходимостта отъ една по-висока учебна подготовка, като научили, че въ Елена се преподаватъ науки, които даватъ доста пълно образование отъ съвремененъ характеръ, стекли се въ Елена, станала още тогава, та и по-сетне, презъ дълго време, едно истинско просвѣтно огнище. Тукъ бѣха надошли, освенъ П. Р. Славейковъ и Драганъ Цанковъ, още Ионъ Каса-

Метоха съ градския часовникъ

бовъ отъ Лѣсковецъ, отпосле докторъ по правото — К. Боневъ отъ Търново, отпосле докторъ по медицината и виденъ лѣкаръ, — Добри Войниковъ отъ Шуменъ и Добри Чинтуловъ отъ Сливенъ, добре известни български писатели, — Петъръ В. Оджакъвъ и Никола Козловъ отъ Лѣсковецъ,

хаджи попъ Димитрий Самоводски, отсетне протонотарий и учителъ въ Търново. Тѣзи и още много други непознати, станали отпосле учители, временно или постоянно, сж разпространявали просвѣта по всички краища на България.

Нека се прибави тукъ, че такава просвѣта сж разнасяли, и преди и следъ Кримската война, въ разни градове, паланки и голѣми села, и нѣкои еленчани, достойни и будни ученици на даскалъ Деча (отпосле попъ Андрей Робовски), Ивана Момчиловъ, Никола Михайловски и Никифора попъ Костадиновъ. Доста е да поменемъ Стояна попъ Андреевъ, Робовски, Милана попъ Савовъ, отпосле свещеникъ, Милана Радивоевъ, Стефана Видоловъ, Дича Марковъ, Петка Горбановъ и пр. и пр. Не е лишно да поменемъ тукъ, че при Ивана Момчиловъ и Н. Михайловски, Еленското училище е имало характеръ на едно класно училище, на една непълна гимназия, каквото то е било още въ 1844 г. Въ това училище сж се преподавали предметитѣ: свещена история, свещенъ катихизисъ, догматическо богословие, църковно-славянски езикъ съ граматиката му, география—политическа, математическа и физическа—аритметика, часть отъ алгебра и геометрия, логика, психология, физика, българска и всеобща история, начало на ново грѣцки езикъ.

* * *

Класното училище въ Елена, разсадникъ на хуманитарни знания, на което здравата основа е положилъ Момчиловъ (1843—44), има своята преинтересна предистория. Тази история се крие въ „келийтъ на Елена“ още отъ втората половина на XVIII столѣтие, дори и по-рано. Ние имаме даже едно косвено свидетелство, че въ Елена е имало училище още въ първата половина на XVIII ст., а именно обстоятелството, че попъ Дойно (въ Елена) като учителъ и книжовникъ нареченъ Дойно Граматикъ, вече като свещеникъ, какъвто той станалъ къмъ края на столѣтието, въ 1784 г., преписвалъ слаянобългарската история на отца Паисия, който преписъ се пази въ Софийската народна библиотека.

Келийното учение въ Елена е било подкрепѣно съ усърдие и съ срѣдства отъ еленскитѣ първенци-чорбаджии. Главни подвижници на келийното обучение сж били, между друго, светогорскитѣ хилендарски таксидиоти (лухивници), имащи за жилище постоянния метохъ, който до скоро се пазѣше въ Елена, недалечъ отъ високия камененъ часовникъ. Метохтъ, между друго, е служилъ и за келийно училище.

Важното, обаче, и достойно за отбелязване е това, че еленчани съградили много скоро нарочита сграда за келийното и по-късно взаимноучително преподаване. Тукъ сж се подвизавали даскалъ Андрея (сетне попъ Андрея), неговитѣ по-

мощници Никола п. Стояновъ, отсетне именитъ свещеникъ, Петко Николовъ (Байкинъ) и др. Характерно е да се помене тукъ, че много отъ ученицитѣ отъ околнитѣ мѣста, повече отъ стотина, които идвали за обучение въ келийното училище на Елена, били настанявани въ нарочитъ за това домъ — нѣщо като пансионъ — надъ черквата „Успение пресвятыя Богородицы“. Сжщо така не е лишно да се подчъртае, че още въ келийното училище сж добивали запознане съ четмо и писмо и момичета отъ Елена.

Преподаванитѣ въ келиитѣ предмети сж били: наустница, псалтирь, евангелие, светче, разни молитвеници и пр. Преподавало се е още и черковно пѣние, необходимо въ онова време за всѣки кандидатъ за „даскалъ“. Това черковно пѣние въ Елена е обръщало особено внимание на първенцитѣ — черковни и училищни настоятели. И въ тритѣ черкови въ Елена се е пѣло по светогорски типъ и службата се е изпълнявала съ най-голѣма ревностъ и точностъ.

По предание черковното пѣние въ Елена е продължавало да се поддържа съ успѣхъ до най-ново време. Пѣвци отъ Елена сж били канени на голѣмитѣ служби въ време на храмовитѣ празници на двата манастиря: Плаковския „Св. Илия“ и Капиновския, или Еленски, „Св. Никола“; а сжщо така и въ време на храмовитѣ празници на нѣкои отъ околнитѣ села. Сава хаджи Стефановъ Бобчевъ известно време, въ края на 60-тѣ и началото на 70-тѣ години на мин. стол., е обучавалъ на черковно пѣние по псалтиркията нѣкои млади хора, дошли отъ Кортенъ, Златарица, Дрѣнта, Беброво и отъ др. Негови ученици отъ Елена си припомняме покойнитѣ Михаила Савовъ Касевъ, отсетне осн. учителъ въ Русе и известенъ русенски гражданинъ, Спирдона А. Разсукановъ, Атанаса Кочановъ и нинѣ благополучно живѣещия отецъ Димитъръ П. Разсукановъ

Съ голѣмо присърдце еленчани сж поддържали своитѣ келийни и по-сетне класни учители. Тѣ събирали за тази целъ помежду си малки суми, по-късно обединени въ тѣй наречената „Учителска каса“, на която помагали и появилитѣ се по-после еснафи у насъ. Въ началото заплатитѣ сж били много скромни, особено на келийнитѣ учители; но откакъ се появява Ив. Момчиловъ, платата почва да става прилична за онова време — 3.000 гроша — и е достигнала до 12.000 гроша годишно за Никола Михайловски. Споредъ преданието, въ Елена не е сжществувалъ обичая да се носи храна на учителитѣ.

Еленчани сж се отличавали и съ своята подкрепа на просвѣтени дейци и подвижници, които се нуждаели отъ насърчване и помощъ. Достойно за отбелезване е въ това отношение характерното писмо, което заточениятъ въ Свѣта-гора голѣмъ подвижникъ и борецъ за независима българска

иерархия, за българщина въ черкова и училище, отецъ Неофитъ Бозвели, е написалъ и пратилъ на отца попъ Андрея Робовски въ 1847 г. на 1 декемврий отъ Хилендарския манастиръ. Като благодари на попъ Андрея за това, че се отнася къмъ него тъй съчувствено, той се обръща къмъ него съ думитъ: „многострадалче и ревнителнѣйший свещениче общенародния ползи и доброты рачитель“, и го моли да поднесе благодарността му на „любороднитѣ еленчани“, които „въ туй ми бедно напастное състояние щедроти человѣколюбия, общонародное ми учинено благодеяние, което мя утѣши и съживи, нечемъ забораваи до изходъ души моея“. Текстътъ на това писмо е запазенъ и до днесъ.

* * *

До Освобождението, Еленското класно училище, благодарение на своя подбранъ учителски персоналъ, е стояло винаги на завидна висота. Приемникътъ на Момчилова и Михайловски, Никифоръ попъ Костадиновъ, бѣше образецъ преподавателъ и превъзходенъ възпитателъ на питомцитѣ на Еленското класно училище, каквито продължавали да посещаватъ Еленската „даскалоливница“ и отъ околнитѣ мѣста. Прочее, въ течение на едно столѣтие, Елена е била просвѣтно огнище не само за околнитѣ голѣми села-паланки, но и за много градове, въ които сж се подвизавали еленскитѣ възпитаници и сж ставали учители, свещеници, монаси-духовници и т. н.¹⁾ Нека отбележимъ и това обстоятелство, че учителитѣ-еленчани попъ Андрея Робовски, синъ му даскалъ Стоянъ, особено пъкъ Ив. Момчиловъ, Н. Михайловски и Никифоръ п. Костадиновъ, бѣха добри и въ много случаи отлични книжовници, съставители на учебници и издатели. Ив. Момчиловъ даже следъ заминаването си отъ Елена въ Горна-Орѣховица бѣше основалъ дружество „Книгопродавница“, като издаде двацетина учебници и книги за прочитъ, каквито сж напр. прекраснитѣ „Народни сказания по всеобща история“.

С. С. Бобчевъ

¹⁾ Подробности за Еленското келийно и класно уще и за келийнитѣ и класни учители, съ животописни бележки за последнитѣ, любопитниятъ може да намѣри въ Еленски сборникъ, описание на гр. Елена и Еленско, кн. I, изд. на Еленското Просв. д-во, София 1931 — въ статията на М. Дичевъ: „Градиво за историята на гр. Елена“.